

The Historiography of Neyshabur and the Pathology of Research in the Contemporary Period Based on Academic Theses (1978-2025)

Mostafa La'l Shateri¹ ✉ Hassan Sadeghi Samarjani² Peiman Abolbashari³

(Corresponding Author) Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir

/ Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran (sadeghi@neyshabur.ac.ir)

Assistant Professor, Department of Archeology and History, Faculty of Literature and Humanities, University of Neyshabur, Iran (p.abolbashari@neyshabur.ac.ir)

Article Info

Extended Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 3Augu 2025

Received in revised

form:6Octo 2025

Accepted: 1 Nove 2025

Publishedonline: 6Nove2025

Key word:

Historiography,
Academic Theses,
Structural pathology,
Content pathology,
History students,
Neyshabur.

Abstract

Neyshabur, owing to its rich civilizational background (from the ancient to the contemporary period), possesses exceptional potential for research across various fields of history. The objective of the present study is an analytical pathology of academic productions in the field of Neyshabur historiography during the period 1978–2025, relying on a mixed-methods methodology (qualitative and quantitative content analysis of 34 theses). The central question of this research focuses on identifying recurring patterns, methodological shortcomings, and epistemological ruptures in the record of Neyshabur's historical research based on theses. Findings indicate that 85% of studies are confined to a specific timeframe (3rd–7th centuries AH) while pre-Islamic eras and contemporary developments (from the Safavid period to the Islamic Revolution) have been less examined. Furthermore, the dominance of a political-religious discourse (70% of titles) has limited Neyshabur merely to a stage for elite agency, neglecting attention to other social classes. A methodological crisis is also evident, as reliance on classical texts by 94% of the studies, with no attention to urban archaeological approaches, archival sources, or discourse analysis, has resulted in the production of descriptive narratives. Additionally, an imbalance in academic levels (91.2% Master's theses versus 8.8% Doctoral dissertations) and a fragile geographical distribution (concentration of 62.5% of productions in Tehran and Mashhad, with 15.6% in Neyshabur itself) constitute other observable pathologies. In summary, although Neyshabur historiography in the realm of theses has experienced quantitative growth in the past decade, it lacks the civilizational continuum, thematic diversity, and methodological depth necessary for a

multi-layered rereading of Neyshabur's history. Proposed solutions to halt and correct this flawed cycle include adopting interdisciplinary approaches, developing research infrastructure, and redefining the role of the University of Neyshabur as the central hub for indigenous research.

Introduction

Neyshabur, as a historical ground for many events and transformations, is a region of significance in the chain of Iranian and subsequently Iranian-Islamic civilization. Therefore, a deep understanding of research conducted on the history of Neyshabur in the academic sphere offers a multi-faceted narrative of the scholarly community's interaction with this ancient heritage. The fundamental issue of the present research is not merely stating superficial (quantitative) shortcomings, but identifying conscious and unconscious structural patterns that have inadvertently led to the compression and reduction of Neyshabur's historical continuum. The central question is: How have academic discourses, intentionally or unintentionally, overlooked parts of Neyshabur's history and remained confined to one-sided narratives? Research to find an answer to this question is necessary from several perspectives: historical epistemology, historiographical methodology, and social agency (the relative neglect of layers from the Safavid period to the Islamic Revolution has weakened the connection of contemporary society with its historical heritage). Relying on a simultaneous quantitative and qualitative analysis method, the present research, while moving beyond a superficial description of shortcomings and quantitative critique of these academic productions, investigates the epistemological origins of these ruptures and opens horizons for creating more inclusive and continuous narratives of Neyshabur's history, leading to the revival of its marginalized historical layers. The ultimate goal is to highlight the deficiencies and pathologies in Neyshabur historiography and subsequently chart a policy for creating profound, balanced, and problem-centered knowledge about this civilizational center of Iran.

Material & Methods

The research method is fundamental-applied in terms of objective, descriptive-analytical in terms of approach, and data collection is based on examining university thesis indexing databases (National Library, IranDoc, NoorDoc, and university libraries). Data analysis of the extracted information is based on a simultaneous quantitative-qualitative analysis approach.

Discussion of Results & Conclusions

The record of Neyshabur historiography, despite its growing quantity, is entangled in five structural crises. 1. Structural and Content Pathologies in Research Titles: The focus of 85% of

research on the 3rd–7th centuries AH has placed Neyshabur in the monopoly of the "Golden Age" discourse. By ignoring its ancient background and contemporary developments (from the Safavid period to the Islamic Revolution), it has caused an epistemological rupture in the civilizational continuum. The dominance of 70% of political-religious research on elites has also led to a reduction of a dynamic society, such that economic history, guild organizations, and the lifeworld of the subaltern have been neglected. Methodological stagnation, with 94% of research relying on classical texts and neglecting new approaches, has confined narratives to superficial descriptions lacking anthropological depth.

2. Absent Trends and the Production of Incomplete History: The quantitative dominance of 97.1% of research on the Islamic period, contrasted with the absence of research in the field of ancient Iran, transnational relations with Central Asia, and contemporary developments (from the Pahlavi period to the Islamic Revolution), has rendered the historical narrative of Neyshabur lacking in civilizational comprehensiveness. The absence of a thematic continuum in 91.2% of studies, which lack comparative analysis between different eras, has resulted in fragmented knowledge production. For instance, the focus of 58.8% of research on early Islamic history lacks connection to its Sasanian background or developments of the last century. Archival study, with a negligible share of 2.9%, also indicates a crisis in this field.

3. Chronology Marked by Long Hiatuses and Explosive Peaks: The record of Neyshabur historiography indicates structural temporal instability. For example, the 1980s show a complete absence (0%), demonstrating the destructive impact of war and institutional instability on local historiography. In contrast, the quantitative explosion of the 2010s (53% of all research) appears influenced by universities' quantitative expansion policies rather than the cognitive necessities of Neyshabur's history. These severe fluctuations have led to a rupture in the research chain, making it impossible to deepen previous findings or form a coherent school of thought.

4. Imbalance in Academic Levels: The decisive dominance of the Master's level (91.2%) versus the meager share of the Doctorate (8.8%) reveals a deep academic gap. This imbalance has resulted in mass production of descriptive research lacking theoretical depth, incapable of addressing macro-level questions.

5. Fragile Geographical Distribution: The dominance of major centers (Tehran 34.4%, Mashhad 28.1%) and the negligible share of Neyshabur (15.6%) have led to a center-periphery gap. Theses from Ferdowsi University of Mashhad dedicate minimal volume to Neyshabur's history, and knowledge production in distant, unrelated centers (Lorestan, Ahvaz, Qom, Shabestar, Shahr-e Rey) has resulted in insular research. This

situation has made the formation of an indigenous research school impossible. Undoubtedly, liberation from these five pathologies requires a paradigmatic revolution in questions, methods, and knowledge-producing institutions so that its living civilizational continuum—from the Sasanian to the contemporary period based on geographical, level-based, and temporal distribution—can be reread. In sum, these pathologies are rooted in factors such as the lack of macro research planning for Neyshabur, limited access to new sources, and limited familiarity with advanced historiographical methodologies. The way forward lies in diversifying topics, especially towards late, contemporary, and new historical fields; enhancing methodological quality by employing interdisciplinary approaches; and improving the planning process and developing research infrastructure. Only by moving beyond purely descriptive historiography and adopting analytical, theoretical, and interdisciplinary approaches based on diverse sources can we achieve the production of deeper, more balanced, and more effective knowledge about the eventful history of Neyshabur.

References

- Aeeni, Bakhshali. (2019). "A Study and Pathology of Master's Theses in Educational Management at the University of Kurdistan". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]
- Ahangaran, Amir. (2018). "Karamiyya and the Political and Social Developments in Neyshabur in the Middle Ages". *Journal of Greater Khorasan*. (Vol. 32), 1-14. [In Persian]
- Ahmadian Delaviz, Hassan. (2019). "Pathology of Problem-Formulation Method in Master's Theses (A Case Study of One Hundred Thesis Topics in the Department of Theology and Islamic Studies)". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]
- Ahmadi Romchahi, Yahya. (2019). "Pathology of Topic Selection for Theses and Dissertations (Humanities-Islamic Studies Domain)". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]
- Anonymous. (2010). "Neyshabur". *Paj*. (Vol. 5), 189-214. [In Persian]
- Ara, Aniba Israt. (2011). *Chinggis Khan And His Conquest Of Khorasan: Causes And Consequences*. Kuala Lumpur: International Islamic University Malaysia.
-

- Bahmani, Akbar. (2019). "Pathology of Research Methodology and Findings in Master's Theses in Public Administration". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]
- Bakhtiyari, Shahla. (2007). "from the View of Yaghut al-Himawi A Case Study of 4th to 6th Centuries". *History of Islam*. (Vol. 31), 5-26. [In Persian]
- Badri, Ruhollah. (2011). "Neyshabur in the 3rd and 4th Centuries AH". *Miskawayh*. (Vol. 18), 41-67. [In Persian]
- Bankdar, Seyyed Masoud. (2018). "Analysis of the economic role of neyshabur turquoise mines in the Qajar period". *Journal of Greater Khorasan*. (Vol. 31). 1-15. [In Persian]
- Bosworth, Clifford Edmund. (2010). "NISHAPUR i. Historical Geography and History to the Beginning of the 20th Century". *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i/>
- Bulliet, Richard. (1972). *The patricians of Nishapur; a study in medieval Islamic social history*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bulliet, Richard. (2018). "Why Nishapur?". *Eurasian Studies*. (vol 16), 100-123
- Dashti, Mohammad. (2004). "The History of Shi'ism in Neyshabur (From the Beginning to the End of the 4th Century AH)". *History of Islam in the Mirror of Research*. (Vol. 4), 75-102. [In Persian]
- Ferestadeh, Razieh. (2014). "A Comparative Study of Neyshabour and Torbat e Jam's Economic and Social Condition in the Timurids Period". *Journal of Socio-Cultural Studies of Khorasan*. (Vol. 28), 115-132. [In Persian]
- Hiebert, Fredrik. (2002). "Prehistoric Nishapur and the frontier between Central Asia and Iran". *Iranica Antiqua*. (vol 37), 113-149.
- Garavand, Ali. (2013). "Analysis of Religious Conflicts in Seljuqs Era". *Research in History*. (Vol. 9), 53-72. [In Persian]
- Geraieli, Fereydoun. (1995). *Neyshabur, the Turquoise City*. [No place]: Khavaran. [In Persian]
- Gholaminejad, Mohammad Ali. (2007). "The Pathology of Some Persian Language and Literature Theses". *Research on Mystical Literature*. (Vol. 1), 181-192. [In Persian]
- Gheybi, Vali. (2019). "Pathology of Theses and Dissertations in Islamic Sciences in Seminaries: Weakness in Familiarity with Common Scientific Language". *The First National Conference*
-

- on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]
- Hasanalian, Somayyeh. (2013). "Pathology of Theses from the Arabic Language and Literature Department of the University of Isfahan over Half a Century of Activity from its Foundation in 1963 to the End of 2013". *Buhuth fi al-Lughah al-Arabiyyah*. (Vol. 8), 43-66. [In Arabic]
- Hasannajad, Hossein. (2004). "Neyshabur in the Seljuk Period". *Historical Research*. (Vol. 19), 25-50. [In Persian]
- Karami, Chiako. (2019). "Pathology of Theses in the Arabic Language and Literature Field at the University of Kurdistan from 2002 to 2018". *Master's Thesis*. Kurdistan: University of Kurdistan. [In Persian]
- Karimi Soltani, Peyman. (2019). "The Evolution of Geographical Research and Pathology of Theses in the Geomorphology Trend". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]
- Kazem Bigi, Mohammad Ali. (2010). "Samanids and Husaynī Chieftains (Nuqaba) of Nayshabur". *Journal of History and Culture*. (Vol. 84), 39-66. [In Persian]
- Kheirandish, Abdolrasoul. (1996). "Neyshabur Between the Years 536-633 AH". *Culture*. (Vol. 19). 85-102. [In Persian]
- Khosronejad, Morteza. (2019). "Pathology of the Theses Conducted by Iranian Students Majoring in Children's Literature, A Critical Examination of the Flaws and Shortcomings". *Journal of Children's Literature Studies*. (Vol. 19), 23-56. [In Persian]
- Kousha Zadeh, Fatemeh. (2015). "The Status of Education and Educational Spaces in the Era of the Flourishing of Greater Khorasan (Samanid Period) with Emphasis on the City of Neyshabur". *Journal of Greater Khorasan*. (Vol. 17), 41-58. [In Persian]
- Labbaḥ Khaniki, Meysam. (2012). "Eco-political interactions between Nishapour and its hinterlands during Sassanian period". *Journal of Archaeological Studies*. (Vol. 4), 175-202. [In Persian]
- Labbaḥ Khaniki, Meysam. (2014). "Interactions between Nishapur and the Silk Road in the Sasanian Period". *Journal of Archaeological Studies*. (Vol. 1), 87-98. [In Persian]
- Laleh, Haeedeh. (2015). "Le paysage urbain de Nishapur". *Greater Khorasan: History, Geography, Archaeology and Material Culture*. Berlin & Munich & Boston: Walter de Gruyter.
-

- La'l Shateri, Mostafa. (2023). "Quantitative Pathology of University Theses Written on the Basis of Manuscripts". *Journal of Manuscript Studies*. (Vol. 2), 5-35. [In Persian]
- La'l Shateri, Mostafa. (2023). "Quantitative Pathology of University Theses Written based on Lithographic Books". *Library and Information Sciences*. (Vol. 102), 67-85. [In Persian]
- Mafi, Ezzatollah. (1993). "The Historical Geography of Neyshabur". *New Literary Studies*. (Vol. 101), 360-382. [In Persian]
- Mahfoozzi, Somayyeh. (2014). "Pathology of Master's Theses of the Faculty of Quranic Sciences and Technologies in Tehran Regarding Subject, Method, and Content". *Master's Thesis*. Tehran: University of Quran and Hadith Sciences. [In Persian]
- Masoudi, Omid Ali. (2012). "Pathology of Theses in Communication Sciences in Iran". *Book of the Month: Social Sciences*. (Vol. 57), 27-30. [In Persian]
- Melchert, Christopher. (2001). "Sufis and Competing Movements in Nishapur". *Iran*. (vol 39), 237-247.
- Melville, Charles. (1980). "Earthquakes in the history of Nishapur". *Iran*. (vol 18), 103-120.
- Moeed Sabeti, Seyyed Ali. (1976). *History of Neyshabur*. Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [In Persian]
- Morsalpour, Mohsen. (2018). "Analysis of the Rise and Fall of Neyshabur governors Political Power". *Journal of Greater Khorasan*. (Vol. 32), 59-70. [In Persian]
- Morshedloo, Javad. (2006). "Geographical Location and Historical Fate of Cities: A Study of the Historical Evolution of Neyshabur's Location Based on the Role of Geographical Factors". *Historical Research*. (Vol. 26-27), 5-34. [In Persian]
- Mowlavi, Abdolhamid. (1969). "Neyshabur, the Center of Khorasan: The Oldest Base of Islamic Sciences in Iran". *Islamic Studies*. (Vol. 1), 182-226. [In Persian]
- Navidfar, Mohammad. (2021). "The Amali of Sheikh Saduq: An Ideological-Ethical Charter for the Shi'as of Neyshabur". *History of Islamic Culture and Civilization*. (Vol. 45), 131-150. [In Persian]
- Paul, Jurgen. (2005). "The Seljuq conquest(s) of Nishapur: A reappraisal". *Iranian Studies*. (vol 38), 575-585.
- Parvan, Bijan. (2014). "A Study of Neyshabur's Economy in the 4th and 5th Centuries AH". *Historical Research*. (Vol. 59), 45-54. [In Persian]
- Pirani Shal, Ali. (2019). "Pathology of Thesis Titles in the Arabic Language and Literature Field: A Case Study (Years
-

2011-2017)". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]

Rafati Asl, Seyyed Mahdi. (2024). "Pathology Identification of Energy Consumption Situation in Police Sciences University". *Logistics Thought*. (Vol. 87), 31-59. [In Persian]

Rahmani, Amir. (2013). "The City of Neyshabur Through Time (Ancient and Modern Era)". *Journal of Greater Khorasan*. (Vol. 10), 23-33. [In Persian]

Rahmati, Mohsen. (2014). "The Effect of saljuqids on the Commercial Conditions of Neishabur". *History of Islam*. (Vol. 55), 151-174. [In Persian]

Rante, Rocco. (2016). "NISHAPUR vi. Archeology". *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-06-archeology>

Rezanejad Yazdi, Elaheh. (2020). "A Study of the Roads and Caravanserais of Neyshabur from After Islam Until the Mongol Invasion Based on Historical Sources and Travelogues (1st to 6th Centuries AH)". *History*. (Vol. 57), 237-258. [In Persian]

Rtveladze, Edvard Vasilevich. (2009). *Civilizations, States and Cultures of Central Asia*. Tashkent: University of World Economy and Diplomacy.

Sadeghi Samarjani, Hassan. (2020). "Explaining the Process of the Spread of Shi'ism in Neyshabur in the First and Second Centuries AH". *Katibeh-ye Miras-e Shi'eh (Shi'a Heritage Inscription)*. (Vol. 3), 89-114. [In Persian]

Sanaei, Hamidreza. (2017). "Major Nishapur Industries throughout the 3rd to 6th Centuries AH Based on Archaeological Data and Written sources". *Historical Researches*. (Vol. 36), 195-217. [In Persian]

Sanaei, Hamidreza. (2018). "Agricultural in Neyshabur Province from the Rise of Taherian to Mongol Invasion". *Research Journal of Iran Local Histories*. (Vol. 11), 67-82. [In Persian]

Sattar, Hossein. (2021). "The Role of Nayshabur in the Development of Shaykh Şaduq's Academic Identity and His Compositions". *Journal of History and Culture*. (Vol. 105), 10-35. [In Persian]

Sharafi, Ahmadreza. (2010). "The Hadith Circle of Neyshabur from the Beginning to the Early 7th Century AH". *Sciences of Hadith*. (Vol. 57), 211-235. [In Persian]

Sohaira, Siddiqui. (2019). "Politics, Patronage, and Scholarship in Nishapur". *Law and Politics under the Abbasids*. Cambridge University Press.

Soughandi, Mohammad Reza. (2023). "Investigating the Factors Effective in the Economic Development of Neyshabur in Time of Tahirid". *History of Islam*. (Vol. 94), 7-30. [In Persian]

Valadbeigi, Jahangir. (2019). "Pathology of Theses of Master's Students of Theology, Imam Shafi'i Jurisprudence Trend, at the University of Kurdistan". *The First National Conference on Pathology of Theses and Dissertations in the Humanities*. Tehran: University of Islamic Denominations. [In Persian]

Wilkinson, Charles Kyrle. (1950). "Life in Early Nishapur". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. (vol 9), 60-72.

Wilkinson, Charles Kyrle. (1986). *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Widigdo, Mohammad Syifa Amin. (2017). "Nīshāpūrī Scholars in The Formation of Sunnī Scholarship in The Eleventh Century". *Journal of Islamic Studies*. (vol 55), 427-462.

Zanganeh, Ebrahim. (1997). "Neyshabur County and Its Most Important Historical Events: Introduction and Critique". *Mishkat*. (Vol. 54-55), 146-168. [In Persian]

Cite this article: La'l Shateri, Mostafa & Sadeghi Samarjani, Hassan & Abolbashari ,Peiman(2025). *The Historiography of Neyshabur and Pathology of Research in the Contemporary Period Based on University Theses (1978-2025)* Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.37. page. 268-303.

 [10.22111/JHR.2025.53255.3828](https://doi.org/10.22111/JHR.2025.53255.3828)

© The Author: **Mostafa La'l Shateri & Hassan Sadeghi Samarjani & Peiman Abolbashari**

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

تاریخ‌نگاری نیشابور و آسیب‌شناسی پژوهش در دوره معاصر با تکیه بر نگارش پایان‌نامه‌های دانشگاهی (۱۳۵۷-۱۴۰۴ش)

مصطفی لعل شاطری^۱ حسن صادقی سمرجانی^۲ پیمان ابوالبشری^۳

۱. نویسنده مسئول) استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران mostafa.lalshateri@neyshabur.ac.ir

۲. استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران sadeghi@neyshabur.ac.ir

۳. استادیار، گروه باستان‌شناسی و تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، ایران p.abolbashari@neyshabur.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۸/۱۵

واژه‌های کلیدی:

تاریخ‌نگاری،

پایان‌نامه‌های دانشگاهی،

آسیب‌شناسی ساختاری

آسیب‌شناسی محتوایی،

دانشجویان تاریخ،

نیشابور.

نیشابور به واسطه برخورداری از پیشینه تمدنی (از دوره باستان تا معاصر)، از ظرفیت ممتازی جهت پژوهش در گرایش‌های گوناگون تاریخ برخوردار است. هدف پژوهش حاضر، آسیب‌شناسی تحلیلی تولیدات دانشگاهی در حوزه تاریخ‌پژوهی نیشابور در بازه زمانی ۱۳۵۷-۱۴۰۴ش، با اتکا به روش‌شناسی ترکیبی (تحلیل محتوای کیفی و کمی ۳۴ پایان‌نامه) است. پرسش‌کانونی این پژوهش بر شناسایی الگوهای تکرارشونده، کاستی‌های روش‌شناختی و گسست‌های معرفتی کارنامه تاریخ‌پژوهی نیشابور با تکیه بر پایان‌نامه‌ها متمرکز است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ۸۵٪ پژوهش‌ها در انحصار زمانی خاص بوده (قرون ۳-۷ق) و ادوار پیشاسلامی و تحولات معاصر (از دوره صفوی تا انقلاب اسلامی) کمتر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. از سوی دیگر، سلطه گفتمان سیاسی-مذهبی (۷۰٪ عناوین) نیشابور را صرفاً به صحنه کنش نخبگان محدود ساخته و از توجه به دیگر طبقات خودداری شده است. بحران روش‌شناختی نیز در اتکای ۹۴٪ پژوهش‌ها به متون کلاسیک، فارغ از توجه به رهیافت‌های باستان‌شناسی شهری، منابع آرشیوی و یا تحلیل گفتمان به تولید روایت‌های توصیفی انجامیده است. همچنین، ناترازی مقاطع (۹۱،۲٪ کارشناسی‌ارشد در مقابل ۸،۸٪ دکتری) و پراکندگی جغرافیایی شکننده (تمرکز ۶۲،۵٪ تولیدات در تهران و مشهد ۱۵،۶٪ در نیشابور)، دیگر آسیب‌مشهود است می‌شود. در مجموع، هرچند تاریخ‌پژوهی نیشابور در عرصه پایان‌نامه‌ها طی یک دهه اخیر با رشد کمی همراه گردیده، اما فاقد پیوستار تمدنی، تنوع موضوعی و عمق روش‌شناختی لازم برای بازخوانی چندلایه تاریخ نیشابور است. راهکارهای پیشنهادی برای توقف و اصلاح این چرخه معیوب، اتخاذ رویکردهای میان‌رشته‌ای، توسعه زیرساخت‌های پژوهشی و بازتعریف نقش دانشگاه نیشابور به‌عنوان کانون پژوهش‌های بومی است.

استناد: لعل شاطری، مصطفی و صادقی سمرجانی، حسن و ابوالبشری، پیمان (۱۴۰۴) تاریخ‌نگاری نیشابور و آسیب‌شناسی پژوهش در دوره معاصر با تکیه بر نگارش

پایان‌نامه‌های دانشگاهی (۱۳۵۷-۱۴۰۴ش)، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان، ۱۴۰۴، دوره ۱۹، شماره ۳۷، ص ۲۶۸-۳۰۳.

doi 10.22111/JHR.2025.53255.3828

© نویسندگان . مصطفی لعل شاطری و حسن صادقی سمرجانی و پیمان ابوالبشری

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

نیشابور به‌مثابه بستر تاریخی بسیاری از رخدادها و تحولات، منطقه‌ای حائز اهمیت در زنجیره تمدن ایرانی و سپس ایرانی-اسلامی است. از این رو، شناخت عمیق پژوهش‌های انجام‌شده بر محور تاریخ نیشابور، روایتی چندسویه از تعاملات جامعه علمی با این هویت کهن را عرضه می‌دارد. مسئله بنیادی پژوهش حاضر، صرفاً بیان کاستی‌های ظاهری (کمی) نیست، بلکه شناسایی الگوهای ساختاری خودآگاه یا ناخودآگاهی است که ناخواسته به فشردگی و تقلیل پیوستار تاریخ نیشابور انجامیده‌اند. پرسش محوری آن است که چگونه گفتمان‌های دانشگاهی، بخش‌هایی از تاریخ نیشابور را نادیده گرفته و در عرصه روایت‌های تک‌سویه محدود شده‌اند؟ پژوهش برای دستیابی به پاسخی برای پرسش مذکور از چند منظر ضرورت دارد: معرفت‌شناسی تاریخی و روش‌شناسی تاریخ‌نگارانه و کنشگری اجتماعی. بررسی حاضر با تکیه بر روش تحلیل توأمان کمی و کیفی، ضمن گذر از توصیف سطحی کاستی‌ها و نقد کمی این تولیدات علمی، به واکاوی خاستگاه‌های معرفتی این گسست‌ها پرداخته و افق‌هایی برای خلق روایت‌هایی فراگیرتر و پیوسته‌تر از تاریخ نیشابور ارائه می‌دهد؛ جریانی که منجر به احیای لایه‌های مهجور و مفعول تاریخ نیشابور می‌شود. هدف نهایی، برجسته‌سازی کاستی‌ها و آسیب‌های تاریخ‌پژوهی نیشابور و متعاقباً ترسیم خط‌مشی برای خلق دانشی عمیق، متوازن و مسئله‌محور درباره این کانون تمدنی است.

پیشینه پژوهش

با بررسی صورت پذیرفته در پایگاه‌های نمایه‌ساز مقالات و پایان‌نامه‌های دانشگاهی دریافت می‌شود که تاکنون پژوهش از نظر محتوا، مشابه با عنوان پژوهش حاضر انجام نشده است و صرفاً از منظر رویکرد، برخی تحقیقات به موضوع آسیب‌شناسی در پژوهش‌های دانشگاهی نظر داشته‌اند، همچون غلامی‌نژاد (۱۳۸۶) در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های زبان و ادبیات فارسی»، مسعودی (۱۳۹۱) در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های علوم ارتباطات در ایران»، حسعلیان (۱۳۹۱) در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه اصفهان در نیم‌قرن فعالیت از سال تأسیس در سال ۱۳۴۱ تا پایان سال ۱۳۹۱»، محفوظی

(۱۳۹۳) در پایان‌نامه «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد دانشکده علوم و فنون قرآن تهران از حیث موضوع، روش و محتوا»، احمدی‌رمچاهی (۱۳۹۷) در مقاله «آسیب‌شناسی انتخاب موضوع پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها (حوزه علوم انسانی-اسلامی)»، بهمنی (۱۳۹۷) در مقاله «آسیب‌شناسی روش‌شناسی تحقیق و یافته‌های پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد رشته مدیریت دولتی»، احمدیان‌دل‌اوز (۱۳۹۷) در مقاله «آسیب‌شناسی شیوه مسئله‌پردازی در پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد (بررسی موردی صد عنوان مسئله پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد در گروه الهیات و معارف اسلامی)»، پیرانی‌شال (۱۳۹۷) در مقاله «آسیب‌شناسی عنوان پایان‌نامه‌های رشته زبان و ادبیات عربی مطالعه موردی (سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۶)»، غیبی (۱۳۹۷) در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های علوم اسلامی در حوزه‌های علمیه ضعف آشنایی با زبان علمی متداول»، ولدبیگی (۱۳۹۷) در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های دانشجویان کارشناسی‌ارشد الهیات گرایش فقه امام شافعی دانشگاه کردستان»، کریمی‌سلطانی (۱۳۹۷) در مقاله «تحول پژوهش‌های جغرافیایی و آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های گرایش ژئومورفولوژی»، آئینی (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی و آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد رشته مدیریت آموزشی در دانشگاه کردستان»، خسرونژاد در مقاله (۱۳۹۸) «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد دانشجویان ادبیات کودک بررسی کاستی‌ها و خطاهای رایج»، کرمی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های رشته زبان و ادبیات عربی دانشگاه کردستان از سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۳۹۶»، لعل شاطری (۱۴۰۱-۱۴۰۲) در دو مقاله «آسیب‌شناسی کمی پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش‌یافته با تکیه بر کتاب‌های چاپ سنگی (۱۴۰۱-۱۳۵۴ش)» و «آسیب‌شناسی کمی پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش‌یافته با تکیه بر نسخ خطی» و رفعتی‌اصل (۱۴۰۲) در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد رشته آماج و پشتیبانی دانشگاه جامع علوم انتظامی امین».

روش پژوهش

روش تحقیق از نظر هدف بنیادی-کاربردی، از نظر روش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری داده‌ها بر پایه بررسی پایگاه‌های نمایه‌ساز پایان‌نامه‌های دانشگاهی (کتابخانه ملی، ایران‌داک، نورداک و کتابخانه‌های دانشگاهی) و روش تجزیه و تحلیل داده‌های استخراج‌شده بر اساس رویکرد تحلیل توأمان کمی-کیفی است.

ابرشهر در گذر تاریخ

نیشابور با پیشینه‌ای نسبتاً رازآلود در تأسیس، از کهن شهرهای فلات ایران محسوب می‌شود. شواهد باستان‌شناختی حاکی از رونق فرهنگی، هنری و تجاری این شهر در هزاره سوم پیش از میلاد است.^۱ نخستین اشاره مکتوب به آن در اوستا با واژه «رئونت» (به معنای شکوه) ثبت شده که احتمالاً صورت اولیه «ریوند» (نام کنونی منطقه‌ای در نیشابور) است. در متون دوره اسلامی و سکه‌های پیش از اسلام، نام «ابرشهر» برای این شهر به کار می‌رفته است. برخی مسکوکات دوره یونانی باختری در افغانستان از فرمانروایی به نام «نیکه‌فور» یاد می‌کنند که قلمرو او تا نیشابور امتداد داشته و بنا بر روایتی، بنیانگذار شهر محسوب می‌شود. این نام بعدها به «نیسه‌فور» و «نیشابور» تحول یافت. با این حال، بیشتر منابع -صرف نظر از صحت تاریخی- نام شهر را منسوب به شاپور اول یا دوم ساسانی می‌دانند. نکته درخور توجه، پیشینه کهن نیشابور پیش از عصر ساسانیان و بازسازی آن در این دوره است. کتیبه شاپور اول بر الحاق یا اطاعت ابرشهر به قلمرو ساسانی دلالت دارد. او ضمن عمران و آبادی نیشابور، آن را به مرکز اداری خراسان تبدیل کرد که به لحاظ استحکامات دفاعی در برابر هپتالیان و ترکان، بر توس برتری داشت. اهمیت سیاسی این شهر چنان بود که ضرب سکه‌های ساسانی در آن مرسوم شد و در دوره یزدگرد دوم (۴۳۷-۴۵۸ م) مدتی محل اقامتش بود.^۲ (زنگنه، ۱۳۷۶: ۱۴۸-۱۵۰؛ مولوی، ۱۳۴۷: ۱۸۳؛ گرایلی، ۱۳۷۴: ۱۷-۲۲؛ Wilkinson, 1986: 38-39; Bosworth, 2010).

بر پایه شواهد باستان‌شناختی، نیشابور پیش از شکل‌گیری به‌مثابه یک شهر، سکونتگاهی کم‌جمعیت و تحت تأثیر روندهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی جاری در مسیرهای تجاری قرار داشت. تحول سرنوشت‌ساز این شهر از هنگامی آغاز شد که پادشاهان ساسانی آن را به‌عنوان پادگان نظامی برگزیدند و سپس به یکی از کانون‌های عمده سیاسی-اجتماعی خراسان بزرگ ارتقا دادند. این جایگاه، نیشابور را به تأثیرگذارترین قطب جمعیتی شمال شرق ایران در مسیر ابریشم مبدل ساخت. تداوم حیات اقتصادی و ساختار سیاسی-اجتماعی نیشابور، مرهون پیوندهای مستمر آن با دیگر مراکز تولیدی و حوزه‌های جمعیتی-فرهنگی بود. این پیوندها از طریق شاهراهی حیاتی میسر می‌شد که از کرانه‌های شرقی مدیترانه آغاز، از نیشابور عبور و تا ایالات غربی چین امتداد می‌یافت. این محور ارتباطی -که در سده اخیر به راه ابریشم شهرت یافته- نه تنها بستر مبادلات تجاری میان جوامع گوناگون بود، بلکه گذرگاه تبادل فرهنگ،

اندیشه و باورهای مردمان آسیا نیز به شمار می‌رفت. نیشابور در میانه این راه، با عنوان «مسکن بازرگانان»، از سویی کانون اصلی صادرات و واردات کالاهای تجاری بود و از سوی دیگر مهم‌ترین مرکز تلاقی افکار و فرهنگ‌های مختلف محسوب می‌شد.^۳ بنابراین، محوریت ارتباطی نیشابور - متجلی در شبکه راه‌های منتهی به آن - از عوامل بنیادین تبدیل شدن این شهر به کانون تحولات علمی، سیاسی و به‌ویژه تجاری در سده‌های نخستین اسلامی بود.^۴ همین جایگاه راهبردی موجب شد نیشابور در دوران پیش از اسلام به‌عنوان یکی از چهار رکن اصلی خراسان برجسته شود و همواره مورد توجه حاکمان برای اجرای فعالیت‌های توسعه‌ای - عمرانی قرار گیرد (لباف‌خانیکی، ۱۳۹۳: ۸۸؛ رضانژاد یزدی، ۱۳۹۹: ۲۴۲، مافی، ۱۳۷۲: ۳۶۳؛ Rtveladze, 2009: 226).

پیرامون تاریخ فتح نیشابور توسط مسلمانان آن را به دوره عثمان تحت فرماندهی عبدالله بن عامر (۳۰ یا ۳۱ق) نسبت می‌دهند. در ۳۶ق، مرزبان مرو با اظهار اطاعت نزد امام علی (ع) آمد و حضرت نامه‌ای خطاب به اهالی مرو و مناطق تابعه صادر نمود. با این حال، شورشیان محلی، نیشابور را تصرف و دروازه‌ها را بستند. در پی این رویداد، امام علی (ع) در ۳۷ق پس از بازگشت از صفین، فرماندهانی را برای محاصره نیشابور گماشت تا سرانجام شهر به مصالحه راضی شد. از این مقطع، نیشابور بر پیمان خود با مسلمانان پایدار ماند. در عصر معاویه، زیاد بن ابیه (حاکم شرق خلافت)، خراسان را به چهار بخش تقسیم و خلید بن عبدالله الخنفی را والی نیشابور نمود. مأمون عباسی در ۲۰۰ق به قصد جلب قلوب علویان و بهره‌گیری از نفوذ ایشان، امام رضا (ع) را به مرو^۵ فراخواند که طی این سفر، حضرت مدتی در نیشابور اقامت گزیدند. در ۲۰۵ق، طاهر بن حسین ذوالیمینین از سوی مأمون به حکومت خراسان منصوب شد و با حذف نام خلیفه از خطبه در نیشابور، استقلال خود را اعلام نمود. طاهریان این شهر را پایتخت خویش ساختند و در آبادانی آن کوشیدند^۶ تا اینکه در ۲۵۹ق، یعقوب لیث صفاری نیشابور را فتح و با اسارت محمد بن طاهر، حکومت طاهریان را منقرض کرد. در ۲۸۰ق، عمرو بن لیث صفاری نیشابور را به پایتختی برگزید. پس از او، خراسان به دست سامانیان (۲۷۹-۳۸۹ق) افتاد و نیشابور کماکان مرکز سیاسی، نظامی و علمی^۷ این ایالت پهناور باقی ماند. در ۳۳۳ق، امیر نوح سامانی (نوح اول) پس از ورود به شهر، حکومت آن را به ابراهیم بن سیمجور سپرد. همزمان با سامانیان، آل بویه بر بخش‌های وسیعی از قلمرو اسلامی حکمرانی داشتند و در دوران فخرالدوله دیلمی، نیشابور

میان این دو خاندان منتقل می‌شد. سرانجام در ۳۸۴ق، نوح دوم سامانی شهر را تصرف و حکومتش را به محمود غزنوی واگذار نمود. طغرل بیک سلجوقی در ۴۲۹ق نیشابور را فتح و پایتخت خود قرار داد. در عصر سلاجقه بزرگ (طغرل، آلبارسلان، ملک‌شاه و سنجر)^۸، این شهر به اوج عظمت، رفاه و آبادانی رسید^۹. از منظر علمی-فرهنگی، نظامیه نیشابور آوازه جهانی یافت و در بازه زمانی میان اواسط حکومت محمود غزنوی تا پایان عصر سنجر (درگذشته ۵۵۲ق)، دانشمندان برجسته‌ای - اعم از بومی و راغبان علم- به این شهر آمدند (دستی، ۱۳۸۳: ۸۱-۷۶؛ رحمتی، ۱۳۹۲: ۱۵۳-۱۵۶؛ بدری، ۱۳۹۰: ۴۵-۴۶؛ مؤیدنابتی، ۱۳۵۵: ۱۰۰-۱۳۰؛ گرایلی، ۱۳۷۴: ۲۵-۱۲۵).

شایان ذکر است که در آستانه فتوحات اسلامی، جمعیت نیشابور عمدتاً متشکل از زرتشتیان بود^{۱۰} که عموماً پس از فتوحات، مسلمان شدند. اگرچه فاتحان اولیه سنی‌مذهب بودند، آشنایی مردم با اندیشه‌های اهل بیت^(ع) از طریق صحابه و تابعینی شکل گرفت که در جریان فتوحات در شهر ساکن شدند. ساختار قومی نیشابور در قرن سوم هجری، از ترکیب بومیان و اعراب مهاجر بود که از رونق مهاجرت به این منطقه حکایت داشت. در میان مهاجران، گروهی از علویان به‌ویژه از دوره طاهریان داوطلبانه یا به اجبار- در نیشابور مستقر شدند. سفر امام رضا^(ع) به این شهر، روند گسترش تشیع را شتاب بخشید و در دوره حکومت‌های طاهریان و سامانیان، نفوذ آن به حدی رسید که شیعه امامیه به‌عنوان جریانی مؤثر در عرصه‌های مذهبی، فرهنگی و سیاسی نیشابور تثبیت شد. شاهد این امر، بروز منازعات اجتماعی-مذهبی میان شیعیان و جریان‌های فکری رقیب (همچون تصوف دارای پشتوانه سیاسی شافعیان و کرامیه با پایگاه مردمی حنفیان^{۱۱}) بود؛ هرچند شیعیان در اقلیت قرار داشتند. قابل ذکر است که همزمان با امامیه، شیعیان زیدی نیز در نیشابور حضور فعال داشتند و فعالیت‌های اعتقادی شخصیت‌هایی همچون شیخ صدوق در این دوره حائز اهمیت است. با قدرت‌گیری سلجوقیان در نیشابور، دوره برتری نسبی تشیع پایان یافت و اهل سنت با تثبیت موقعیت خلافت، هژمونی یافتند. در این دوره، اگرچه حکومت از مذهب حنفی حمایت می‌کرد، شیعیان به حیات مذهبی و فعالیت‌هایشان ادامه دادند، اما تا ظهور صفویه هرگز به اکثریت مطلق دست نیافتند (ستار، ۱۳۹۹: ۱۱؛ صادقی‌سمرجانی، ۱۳۹۹: ۹۰؛ آهنگران، ۱۳۹۷: ۱۱؛ نویدفر، ۱۴۰۰: ۱۳۴، ۱۴۳؛ گراوند، ۱۳۹۱: ۶۸؛ Sohaira,

نیشابور تا قرن چهارم هجری از مهم‌ترین شهرهای خراسان بود، به طوری که دروازه اصلی هرات به سوی آن گشوده می‌شد و موقعیت ممتازش مرهون رونق اقتصادی، جایگاه سیاسی و به‌ویژه مرکزیت علمی بود. ابابین‌حال، افول تدریجی شکوه این شهر از قرن پنجم هجری آغاز شد. زلزله مهیب ۵۴۰ق^{۱۲} آسیب‌های گسترده‌ای برجای نهاد و در ۵۴۸ق، هجوم طوایف غز به قصد فرار از مالیات، شهر را به تاراج کشید. هرچند سیاست‌های مؤید آی‌ابه^{۱۳} توانست تا حدی از فشار این تهاجمات بکاهد، در دوره خوارزمشاهیان (۴۹۰-۶۲۸ق) رویکرد غالب فتح و غارت شهرها، نیشابور را نیز آماج تعدی ساخت. گریز سلطان محمد خوارزمشاه از نیشابور در ۶۱۷ق و توصیف حمله مغولان به عنوان «بلای آسمانی»، مقدمه یورش ویرانگر ۶۱۸ق شد^{۱۴} که افول مطلق شهر را برای دهه‌ها به همراه داشت. با استقرار ایلخانان و توجه مجدد به شرق، موقعیت اقلیمی نیشابور موجب اقبال حاکمان شد، چنانکه غازان خان در ۹۵ق، بازسازی شهر در محل شادباخ^{۱۵} را پی‌گرفت تا جایی که برخی سیاحان آن را «دمشق کوچک» خواندند و یادآور شکوه گذشته‌اش شدند. این ثبات، پایدار نماند و یورش‌های فرساینده تیمور گورکانی (۷۸۸ق، ۷۹۵ق و ۸۰۱ق) شرایط ویژه‌ای را بر ایران حاکم کرد. هرچند در این حملات، نیشابور به‌واسطه اطاعت حاکمان محلی (خواجه علی مؤید و علی بیک جانی قربانی) از آسیب مستقیم در امان ماند، مقدر بود که زلزله‌ای سهمگین در ۸۰۸ق، اندکی پس از تاج‌گذاری شاهرخ تیموری، شهر را یکسره درهم کوبد^{۱۶}. انتخاب هرات به پایتختی و تهاجمات مکرر در جنگ‌های جانشینی تیموریان (۸۷۴ق و ۹۰۵ق)، نیشابور را به حاشیه‌ای راند^{۱۷}. با این‌حال، زوال بنیادین نیشابور با انتقال مرکزیت سیاسی به غرب ایران در عصر صفوی و تبعات آن شامل کاهش اهمیت خراسان، همراه با هجوم ازبکان و افغانه آغاز شد. در این دوره، پژوهش‌ها عمدتاً به مشاهدات سیاحان اروپایی و توجه ویژه صفویان (به‌ویژه شاه‌عباس اول: ۹۹۶-۱۰۲۹ق) به مشهد، زیارتگاه قدمگاه نیشابور و احداث کاروانسراها در آن محدود می‌شود. در دوره نادرشاه (۱۱۴۸-۱۱۶۰ق) با انتقال پایتخت به شرق، انتقال قبایلی همچون بیات به نیشابور صورت پذیرفت. نخستین هجوم افغان‌ها در اواخر حکومت شاه سلطان حسین، بخشی از استحکامات شهر را تخریب کرد، اما ویرانی دومین تهاجم (۱۱۶۰ق) به مراتب شدیدتر بود. پس از قتل نادرشاه، احمدخان ابدالی (درانی) پس از یک محاصره ناموفق، سال بعد با نیرویی بیشتر، نیشابور را به تصرف درآورد و به کشتار پرداخت که اقدامات عباسقلی خان بیات (حاکم نیشابور) تا حدی خسارات را جبران کرد. فقدان

اسناد کافی درباره وضعیت تاریخی نیشابور تا آستانه دوره قاجار محسوس است. در این هنگام، با وجود رونق کشاورزی و قرارگیری نیشابور در زمره مناطق آباد خراسان، سیمای شهری آن آشفته و باروهایش ویران بود، چنانکه مشاهدات مکرر سیاحان اروپایی مؤید این وضعیت است. قحطی شدید ۱۲۸۸ق جمعیت شهر را به طرز چشمگیری کاهش داد. در ۱۳۱۰ق، از شمایل نیشابور کهن جز باروهای فروریخته اثری نمانده بود و تا ۱۳۲۰ق، حیات شهری در پایین‌ترین حد خود قرار داشت^{۱۸} (بختیاری، ۱۳۸۶: ۹، ۱۲-۱۳؛ خیراندیش، ۱۳۷۵: ۸۶-۸۸؛ مرشدلو، ۱۳۸۵: ۳۰-۳۲، زنگنه، ۱۳۷۶: ۱۵۸-۱۵۹، ۱۶۲؛ مؤیدثابتی، ۱۳۵۵: ۱۸۵-۱۹۵؛ گرایلی، ۱۳۷۴: ۱۲۸-۱۵۰).

نیشابور در اوایل دوره پهلوی با ساختاری مربع‌مستطیل، بازار و محلات متعددی داشت که جدایی آن‌ها نه بر پایه اختلافات شغلی یا اقتصادی، بلکه مبتنی بر عوامل قومی، نژادی و مذهبی بود. معیشت مردم از طریق زراعت در زمین‌های پیرامون، باغ‌های غرب شهر، تجارت و صنعت تأمین می‌شد. با تخریب تدریجی حصار و دروازه‌ها، توسعه شهری به سمت شمال و شمال غرب (خارج از خندق) گسترش یافت و دو خیابان اصلی متقاطع شکل گرفت. در ادامه، ساختمان‌های دولتی به سبک نوین توسط آلمانی‌ها (شامل شهرداری و فرمانداری) و دو کارخانه پنبه‌پاک‌کنی توسط آرامنه در خارج محدوده مسکونی احداث شد. پس از ۱۳۳۵ش، لوله‌کشی آب توسعه همه‌جانبه شهر را ممکن کرد، اما راه‌آهن تهران-مشهد مانع گسترش به سمت جنوب شد. پس از اصلاحات ارضی، مهاجرت روستاییان به مشهد و مازندران یا جذب نیشابور (سکونت در غرب، شرق و جنوب شرقی و اشتغال در خدمات، صنعت و ساختمان) رخ داد. (مافی، ۱۳۷۲: ۳۷۶، ۳۷۸، ۳۸۰؛ رحمانی، ۱۳۹۲: ۳۰). بدین‌سان نیشابور، شهر نامدار خراسان که در طول تاریخ پرفرازونشیب خود با چالش‌های فراوانی روبه‌رو شد و حیاتش آمیزه‌ای از کامیابی‌های بزرگ و ناکامی‌های دردناک بود، بارها از میان ویرانه‌های خود سر برآورد و پیوسته در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، دینی و جامعه‌فرهنگی جهان ایرانی و جهان اسلام تأثیرگذار باقی ماند (Laleh, 2015: 119).

پایان‌نامه‌های حوزه تاریخ‌پژوهی نیشابور

پایان‌نامه‌های مقاطع مختلف رشته تاریخ، از جایگاهی مهم در تکوین دانش و مهارت‌های پژوهشگران برخوردارند. این آثار دانشجویان را با چالش‌های نقد منبع، تفسیر زمینه‌مند و اخلاق

پژوهش مواجه می‌سازند. همچنین، از طریق کشف اسناد دست‌اول یا بازخوانی انتقادی منابع، به تولید بینش‌های نوین در روایت‌های تاریخی منجر می‌شوند. این تولیدات علمی در حکم ذخیره پژوهشی برای توسعه آتی رشته و پل ارتباطی میان آموزش دانشگاهی و کنش حرفه‌ای مورخان است و پویایی گفتمان تاریخ‌نگاران را تقویت می‌کند. باین‌حال، آسیب‌شناسی نظام‌مند، عاملی ضروری برای تضمین کیفیت و اصالت است، زیرا کاستی‌های روش‌شناختی به تحلیل‌های سطحی و گاه تحریف‌شده تاریخی منجر می‌گردد و چالش‌های ساختاری، صحت علمی پایان‌نامه‌ها را با چالش مواجه می‌سازد. واکاوی این آسیب‌ها، از سویی زمینه‌ساز اصلاح و ارتقای راهنمایی‌های استادان گردیده و از سویی با تدوین استانداردهای واضح، پویایی معرفت‌شناختی رشته را تقویت می‌نماید. علاوه بر این، از موضوع‌پریشی، روش‌پریشی، زمان‌پریشی، مقطع‌پریشی و مکان‌پریشی در پایان‌نامه‌ها جلوگیری می‌کند. از این منظر، در ادامه پایان‌نامه‌های نگارش‌یافته با محوریت تاریخ پژوهش نیشابور در سطح عنوان، گرایش، مقطع، تاریخ دفاع و کانون تولید بررسی می‌شود.

جدول ۱: پایان‌نامه‌ها نگارش‌یافته در حوزه تاریخ پژوهی نیشابور

ردیف	عنوان	نویسنده	گرایش	مقطع	دفاع	شهر	دانشگاه
۱	مدارس و کتابخانه‌های نیشابور تا قرن پنجم هجری	علی ذاکری	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	دکتری	۱۳۵۷	تهران	تهران
۲	نیشابور در سفرنامه‌ها	عابدین گلین مقدم	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	کارشناسی‌ارشد	۱۳۷۵	مشهد	ازاد اسلامی
۳	شهر و شهرنشینی در نیشابور از آغاز تا حمله مغول	اکرم صفائی	تاریخ ایران بعد از اسلام	کارشناسی‌ارشد	۱۳۷۹	تهران	شهید بهشتی
۴	تاریخ آموزش و پرورش نیشابور در دوره اسلامی	نعمت‌الله صادقی	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	کارشناسی‌ارشد	۱۳۷۹	مشهد	ازاد اسلامی
۵	مشاهیر صوفی در نیشابور از قرن چهارم تا قرن هفتم هجری	اکرم حسن‌آبادی	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	کارشناسی‌ارشد	۱۳۷۹	مشهد	ازاد اسلامی
۶	بررسی نقش خاندان‌های بزرگ نیشابور در اداره حکومت غزنویان (تبتانیان، صاعدیان، میکالیان)	اکرم رضایی	تاریخ ایران بعد از اسلام	کارشناسی‌ارشد	۱۳۸۵	تهران	شهید بهشتی
۷	تاریخ اجتماعی و فرهنگی نیشابور در دوره اسلامی تا ظهور طاهریان	سمانه دجلانی	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	کارشناسی‌ارشد	۱۳۸۷	تهران	تهران
۸	تاریخ اسماعیلیه نیشابور از سده چهار تا سده چهارده	محمد معلمی	تاریخ تشیع	کارشناسی‌ارشد	۱۳۸۸	مشهد	پیام نور

ازاد اسلامی	مشهد	۱۳۸۸	کارشناسی ارشد	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	اذر معظمی گودرزی	سیمای وقف در شهرستان نیشابور با تأکید بر مساجد و اماکن فرهنگی-مذهبی	۹
لرستان	لرستان	۱۳۸۹	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	هادی حق نظری	بررسی اوضاع اجتماعی و اقتصادی نیشابور در دوره سلجوقیان	۱۰
تهران	تهران	۱۳۹۰	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	رضا چنارانی	تاریخ سیاسی، اجتماعی و مذهبی نیشابور در قرن پنجم هجری	۱۱
پیام نور	مشهد	۱۳۹۰	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	هما محب‌علیان	جلوه‌های تشیع در نیشابور از آغاز ورود اسلام تا حمله مغول	۱۲
تهران	تهران	۱۳۹۱	دکتری	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	حمیدرضا ثنائی	وضع علمی و آموزشی نیشابور سده‌های ۳-۷ق رویکرد اقتصادی	۱۳
ازاد اسلامی	شیراز	۱۳۹۳	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	شیرین کیانی	بررسی تحولات مذهبی و فرهنگی نیشابور در قرن چهارم و پنجم هجری	۱۴
ازاد اسلامی	شهرری	۱۳۹۴	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	محمد عسگری	واکنش شهرهای هرات و نیشابور و مرو در برابر حمله تیمور گورکانی	۱۵
حکیم سبزواری	سبزوار	۱۳۹۴	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	صفرعلی رضائی	نیشابور و روند گسترش تشیع در آن (از آغاز تا پایان سده چهارم هجری)	۱۶
ازاد اسلامی	تهران	۱۳۹۴	کارشناسی ارشد	تاریخ اسلام	زهرا علمدار	بررسی تحولات فرهنگی، اجتماعی نیشابور از ورود اسلام تا برآمدن غزنویان	۱۷
خوارزمی	تهران	۱۳۹۴	کارشناسی ارشد	تاریخ اسلام	ایمان تدین	بررسی ورود اسلام به خراسان بزرگ با تأکید بر ورود اسلام به نیشابور (۳۲۰-۳۰ق)	۱۸
ازاد اسلامی	مشهد	۱۳۹۴	کارشناسی ارشد	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	بهروز نشاط‌پور	اماکن تاریخی شهرستان نیشابور	۱۹
ازاد اسلامی	تاکستان	۱۳۹۴	کارشناسی ارشد	تاریخ و تمدن ملل اسلامی	مسعود رحمانی	سرگذشت رؤسای نظامیه نیشابور	۲۰
شهبید چمران	اهواز	۱۳۹۵	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	سارا خدری	تأثیر تحولات سیاسی بر تاریخ اجتماعی نیشابور از ورود مسلمانان تا پایان دوره سامانیان	۲۱
حکیم سبزواری	سبزوار	۱۳۹۶	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	مسعود رحیمی‌نژاد	تأثیر خاندان فضل بن شاذان بر گسترش تشیع در نیشابور	۲۲
تهران	تهران	۱۳۹۶	کارشناسی ارشد	اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی	بهرام شایان‌آذر	بررسی سندشناختی و تاریخی وقف نامه‌های نیشابور در دوره قاجاریه	۲۳
ازاد اسلامی	شاهرود	۱۳۹۷	کارشناسی ارشد	تاریخ عمومی جهان	سید علی‌اکبر محیطی	سیمای نیشابور در سفرنامه‌های اروپاییان	۲۴
بیرجند	بیرجند	۱۳۹۸	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	فهیمة سیرجانی	بررسی تحولات سیاسی نیشابور از سال ۴۲۹ تا ۷۳۶ هجری	۲۵
نیشابور	نیشابور	۱۳۹۹	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	حکیمه سادات سلامت	بررسی نقش سیاسی اجتماعی زنان بزرگ	۲۶

						تاریخ، معروف به بی‌بی در قرون نخستین اسلامی در نیشابور	
فردوسی	مشهد	۱۳۹۹	دکتری	تاریخ ایران بعد از اسلام	رضا نقدی	زمانه و کارنامه حاکم نیشابوری با تأکید بر تاریخ نیشابور او	۲۷
نیشابور	نیشابور	۱۴۰۰	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	زهرا محسن‌آبادی	خاندان‌های سادات در نیشابور (قرن پنجم هجری)	۲۸
ولایت	ایران‌شهر	۱۴۰۰	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	عبدالعزیز رئیسی	پایگاه اجتماعی دانشمندان نیشابور در سده‌های نخست اسلامی	۲۹
فردوسی	مشهد	۱۴۰۱	کارشناسی ارشد	تاریخ ایران بعد از اسلام	حبیبه زابل عباسی	تحلیل و تطبیق اوضاع آموزشی عصر سامانیان و سلجوقیان (با محوریت مدرسه بیهقیه نیشابور و نظامیه بغداد)	۳۰
ادیان و مذاهب	قم	۱۴۰۱	کارشناسی ارشد	تاریخ اسلام	کریم جاسم سلمان	الاوضاع الفکریه فی مدینه نیشابور من خلال کتاب تاریخ نیشابور	۳۱
نیشابور	نیشابور	۱۴۰۱	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	علی عابدی	عملکرد نظری و عملی امام رضا(ع) در نیشابور	۳۲
نیشابور	نیشابور	۱۴۰۳	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	افدس سادات حسینی	تحولات تاریخی نیشابور در دوره پهلوی دوم بین سال‌های ۱۳۳۱ تا ۱۳۳۴ با تکیه بر روزنامه صدای نیشابور	۳۳
نیشابور	نیشابور	۱۴۰۳	کارشناسی ارشد	تاریخ تشیع	الهه سیرجانی	فرق و مذاهب شیعی در دوره طاهریان با تکیه بر نیشابور	۳۴

عناوینی توأم با آسیب‌های ساختاری و محتوایی

بررسی ۳۴ عنوان پایان‌نامه دانشگاهی مرتبط با تاریخ نیشابور، نشان‌دهنده تلاش‌هایی جهت مستندسازی گذشته این شهر است. باین‌حال، واکاوی عناوین پایان‌نامه‌ها با رویکرد فراتحلیل و تلفیق روش‌های کیفی و کمی، حاکی از آسیب‌های ساختاری و محتوایی معناداری است. عناوین پایان‌نامه‌ها دربردارنده الگوهای پژوهشی ریشه‌داری می‌باشد که نه تنها گستره موضوعی، بلکه رویکردهای روش‌شناختی و چارچوب‌های نظری حاکم بر تاریخ‌نگاری نیشابور را شکل داده‌اند. این آسیب‌شناسی و راهکارهای مربوطه را می‌توان در سطوح پنج‌گانه زیر تحلیل نموده و متعاقباً راهکارهایی ارائه داشت.

۱. سوگیری زمانی ساختاریافته: تمرکز بر قرون ۳-۷ق (۸۵٪ پژوهش‌ها) را نمی‌توان یک انتخاب تصادفی دانست، بلکه به احتمال فراوان بازتاب غلبه گفتمان توجه به موضوعات افتخار‌آفرین

تاریخی در فرهنگ دانشگاهی ایران است. این پارادایم، نیشابور را صرفاً در اوج شکوفایی آن نشان داده و متعاقباً دوره ساسانی که در آن نیشابور مرکز دینی زرتشتی و چهارراه تجاری جاده ابریشم بوده است، در حاشیه قرار می‌گیرد. همچنین، سکوت پژوهشی در زمینه دوره‌های متأخر (صفوی تا انقلاب اسلامی) نشان غفلت از نقاط عطف تحول‌ساز است (نقش نیشابور در جنگ‌های صفوی-ازبک، تأثیر سیاست‌های نادرشاه افشار بر اقتصاد منطقه، دگردیسی شهری در دوره قاجار و پهلوی تحت تأثیر سیاست‌های مرکزگریز و مشارکت در انقلاب ۱۳۵۷ش و جنگ تحمیلی). این گسست زمانی، بخش گسترده‌ای از عرصه تاریخ‌پژوهی نیشابور را منفعل ساخته و متعاقباً به فقدان تداوم تاریخی انجامیده است. راهکارهای پیشنهادی، تأکیدی بر گسست از گفتمان عصر طلایی و توجه به پیوستار زمانی بازسازی شده است: ۱. بررسی منابع دربردارنده اطلاعات مربوط به دوره ساسانی برای بازشناخت نیشابور به‌عنوان نقطه ثقل تجاری جاده ابریشم و تحلیل تعامل آیین زرتشتی با باورهای بومی. این جریان با استفاده از داده‌های مادی همچون یافته‌های باستان‌شناسی و تطبیق متون پهلوی و اسلامی امکان‌پذیر است. ۲. استخراج و طبقه‌بندی اطلاعات مربوط به دوره‌های صفویه تا انقلاب اسلامی از طریق مطالعه اسناد، نسخ خطی، وقف‌نامه‌ها، مطبوعات محلی تاریخ شفاهی و غیره. دو راهکار مذکور، پیوستار تاریخی نیشابور از عصر ساسانی تا دوره معاصر را بازتاب داده و گسست ساختاری موجود را با ایجاد نگرشی بین‌ادواری ترمیم و تقویت می‌کند.

۲. سلطه گفتمان سیاسی-مذهبی: غلبه مشهود مطالعات سیاسی-مذهبی (۷۰٪ عنوانین) موجب غفلت از تاریخ اقتصادی و اجتماعی گردیده و متعاقباً مذهب را به ابزاری برای تحلیل قدرت تقلیل داده است. برای نمونه، پژوهش‌ها درباره تشیع نیشابور (عنوان‌های ۱۲، ۱۶، ۲۲) عمدتاً بر منازعات کلامی یا نقش خاندان‌ها متمرکز هستند، نه بر تجربه زیسته مذهبی توده‌ها (مناسک محلی، زیارتگاه‌های غیررسمی، تعامل شیعه-سنی در جامعه و غیره). این جریان، شهر را صحنه‌ای منفعل نشان داده که مذهب و سیاست بر آن تحمیل می‌شود، نه بستری پویا که در آن اقتصاد، فرهنگ و محیط در شکل‌گیری گفتمان‌ها مؤثر هستند. راهکار پیشنهادی، توجه به تاریخ از کلیه وجه با تأکید بر جامعه است. عبور از تاریخ نخبگان به تاریخ جامعه نیازمند بهره‌گیری از چارچوب‌های تحلیلی انسان‌محور است. به‌عنوان مثال، پژوهش در تاریخ اقتصادی نهادی با تحلیل سکه‌های ضرب نیشابور جهت بررسی تورم قرن پنجم هجری و یا بررسی

اسناد تجاری دوره قاجار همچون حواله‌های صرافان بازار و نظام کارگاه‌های صنعتی که الگوهای تولید و توزیع را آشکار می‌سازد. متعاقباً، تاریخ اجتماعی طبقات فرودست با تمرکز بر سازمان‌های صنفی نظیر پارچه‌بافان، مقاومت‌های مردمی همچون شورش‌ها و زیست‌جهان فرودستان مثل دادگاه‌های شرع، قابل پژوهش است. این رویکرد، جامعه را از حاشیه پژوهش‌های تاریخی به کانون بررسی منتقل و چرخش پارادایمی گفتمان نخبه‌محور را به همراه دارد.

۳. عدم تنوع منابع و روش تحلیل: اتکای صرف به منابع مکتوب دست اول، فارغ از نقد ریشه‌شناسانه یا بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری، پایان‌نامه‌های تولیدی را در سطح توصیف‌های سطحی متوقف ساخته است. به‌عنوان مثال، در مطالعه مدارس (عنوان ۴، ۲۰) اغلب به ذکر اسامی استادان و دانش‌آموختگان بسنده گردیده و تحلیل کارکرد اقتصادی مدارس (منابع مالی، هزینه‌ها، ارتباط با وقف و غیره)، شبکه‌های حامیان نهادهای آموزشی و یا تأثیر فضای کالبدی مدرسه بر شیوه‌های یادگیری مورد توجه محسوس قرار ندارد. در این راستا، عدم توجه به اسناد آرشیوی همچون اسناد دیوانی و داده‌های مادی نظیر سکه‌ها و سفال‌های کاوش‌شده، تاریخ‌نگاری نیشابور را غالباً فاقد لایه‌های زیرین اجتماعی-اقتصادی ساخته و متعاقباً نتوانسته پرسش‌هایی درباره توزیع ثروت، جریان کالاها یا زندگی غیرنخبگان مطرح نماید. راهکارهای پیشنهادی، بر محور ساختارشنکی روش‌شناختی بر مبنای سر موضوع منابع، نظریه و فناوری استوار است: ۱. ترکیب منابع ناهمگون مانند تطبیق وقف‌نامه‌های دوره پهلوی (تحلیل شبکه‌خاندان‌های واقف) با داده‌های باستان‌شناسی (لایه‌نگاری بافت محلات کهن) و تاریخ شفاهی (خاطرات). ۲. بهره‌گیری نظریه‌های نوین شامل تحلیل گفتمان فرکلاف در اسناد دیوانی دوره صفوی تا دوره قاجار یا خوانش فضا با نظریه هتروتوپیا فوکو در نقشه‌های تاریخی. ۳. بهره‌گیری از فناوری‌های دیجیتال نظیر GIS برای بازسازی تحول کالبدی شهر و دیجیتال‌هوم برای شبیه‌سازی شهر و نظریه‌های متن‌پژوهی برای کشف الگوهای پنهان در متون دست اول. راهکارهای مذکور، روش‌شناسی و بهره‌گیری از متون را تکامل بخشیده و رشد معرفتی-پژوهشی را به همراه دارد.

۴. انزوای نگرش فرامنطقه‌ای: فقدان مطالعات تطبیقی، تاریخ‌پژوهی نیشابور را در خلأ نسبی قرار داده است. پژوهش‌های مذکور، به‌ندرت این پرسش‌ها را طرح می‌کنند: جایگاه نیشابور در شبکه شهرهای جاده ابریشم (در مقایسه با سمرقند یا بخارا) چه بود؟ آیا الگوی توسعه مدارس

آن (عنوان ۳۰) متأثر از سایر مراکزی غیر از بغداد بود؟ چگونه واکنش نیشابور به حمله مغول (مقایسه با هرات و مرو در عنوان ۱۵) بازتاب استراتژی‌های بقای شهری در خراسان است؟ متعاقباً این انزوا، مانع از درک ویژگی‌های منحصر به فرد نیشابور در بستر تمدنی شده است. برای نمونه، پژوهش درباره خاندان فضل بن شاذان (عنوان ۲۲) فارغ از مقایسه با نقش خاندان‌های علمی هم‌عصر در کوفه یا قم ناقص می‌ماند. راهکار پیشنهادی، مطالعات تطبیقی و جایابی نیشابور در شبکه‌های فراملی در دو سطح است: ۱. چارچوب‌های کلان‌مقیاس مانند تحلیل جایگاه شهر در اقتصاد جاده ابریشم (مقایسه سهم نیشابور، سمرقند و حلب در تجارت ابریشم) یا نقش آن در شبکه دانش جهان اسلام (جریان دانش‌آموختگان به بغداد و قاهره). ۲. اجرای پروژه‌های نمونه شامل مطالعه تطبیقی مقاومت شهری (واکنش نیشابور، بخارا و دمشق به حمله مغول)، نهادهای آموزشی (مقایسه کارکرد نظامیه نیشابور با الازهر) و تاریخ جنسیت (بایگاه اجتماعی زنان نیشابور در مقایسه با کوفه و قاهره). این دو گانه، تحولات و ویژگی‌های نیشابور را در مقایسه با سایر مناطق، معنا می‌بخشد.

۵. توهم تاریخ اجتماعی: در پایان‌نامه‌های مورد مطالعه، حتی عناوین معرف به تاریخ اجتماعی (۷، ۱۰، ۲۱، ۲۶) در مسیر تاریخ‌نخبگان قرار دارند. تاریخ اجتماعی حقیقی نیازمند بررسی در ساختارهای زیرین جامعه است، همچون سازمان‌های صنفی (اتحادیه‌های صرافان یا پارچه‌بافان)، شبکه‌های غیررسمی (حلقه‌های فتوت، انجمن‌های محلی، یا گروه‌های هنری)، معضلات (تأثیر بیماری‌های همه‌گیر مانند طاعون)، جنسیت و زندگی روزمره (کار زنان در کارگاه‌های اقتصاد)، یا الگوهای ازدواج در طبقات فرودست. پژوهش‌های موجود (حتی عنوان ۲۶ درباره زنان) عمدتاً به فردی نخبه محدود می‌شوند و زنان عادی، غلامان یا پیشه‌وران مغفول مانده‌اند. این جریان، تاریخ اجتماعی را به روایتی از افراد، خاندان‌ها و نهادهای برجسته تقلیل می‌دهد که فاقد عمق انسان‌شناختی است. راهکار پیشنهادی بر این اصل استوار است که برای دستیابی به عمق اجتماع، نخستین موضوع حائز اهمیت، بررسی کل‌انگاره به منابع کمتر مورد توجه قرار گرفته است، همچون طراحی اطلس تاریخی نیشابور شامل لایه‌های تحول فضایی از دوره ساسانی تا دوره پهلوی، پراکنش قومی-مذهبی محلات و شبکه‌های تولید و تجارت و غیره. این جریان تا حدودی چرخه معیوب پژوهش‌های پراکنده مدعی تاریخ اجتماعی را با ایجاد زیرساخت یکپارچه آماده و تحول پژوهش در عرصه تاریخ اجتماعی را به همراه دارند.

گرایش‌های غایب و تولید تاریخ ناقص

بررسی کمی گرایش پایان‌نامه‌ها^{۱۹} نشان‌دهنده سلطه گفتمان تاریخ ایران دوره اسلامی است، به‌گونه‌ای که این تمرکز در تقابل با سکوت مطلق درباره پیشینه پیشااسلامی، روابط فرامرزی با آسیای مرکزی و تحولات معاصر همچون انقلاب اسلامی قرار دارد. این عدم توازن موضوعی، با بحران روش‌شناختی در حوزه اسناد و نسخه‌شناسی (تنها ۲،۹٪، ۱ پژوهش) و فقدان رهیافت‌های نوین (تاریخ شفاهی، تحلیل گفتمان) پیوند یافته است. ثمره این جریان، تولید پژوهش‌های تک‌بعدی، گسسته و عمدتاً فاقد عمق تحلیلی می‌باشد که عموماً به پرسش‌های بنیادین درباره تداوم تمدنی نیشابور از دوره باستان تا دوره معاصر پاسخی نداده‌اند. متعاقباً با عدم توجه به پیوندهای منطقه‌ای و تحولات ساختاری معاصر، درک پویایی تاریخ محلی را نیز با دشواری همراه ساخته‌اند. سلطه کمی پژوهش‌ها بر دوره اسلامی (قرن ۳-۷ق) در تقابل با غیبت پژوهش‌ها در سایر ادوار همچون ایران باستان، نیشابور را از پیشینه خود جدا ساخته و خط سیر تمدنی شهر را با گسستی معرفت‌شناختی همراه نموده است. به‌گونه‌ای که ۹۱،۲٪ پژوهش‌ها (۳۱ مورد) فاقد هرگونه تحلیل تطبیقی میان سیر تحولات ادوار مختلف هستند. همچنین، فقدان زیرساخت‌های پژوهشی بنیادین در حوزه اسناد و نسخه‌شناسی (تنها ۲،۹٪، ۱ پژوهش) با وجود گنجینه‌هایی همچون اسناد یا نسخ خطی، پذیرش قطعی یافته‌های پژوهش‌ها را با تردید روبرو می‌سازد. سلطه ۹۴،۱٪ (۳۲ پژوهش) بر روش‌های توصیفی-روایی (بدون بهره‌گیری از تاریخ شفاهی، باستان‌شناسی لایه‌نگارانه، یا تحلیل گفتمان) دو پیامد دارد: ۱. غیاب نقد منبع در ۸۸،۲٪ مطالعات (۳۰ مورد)، روایت‌های ایدئولوژیک (به‌ویژه در حوزه تاریخ تشیع: ۲۶،۵٪) را بازتولید می‌کند. ۲. ناتوانی در کشف لایه‌های پنهان (مانند اقتصاد شهری یا زیست‌جهان افراد طبقات) تاریخ شهر را به سیر رویدادهای نخبگان سیاسی-مذهبی تقلیل داده است. غیبت بیش از ۹۰٪ پژوهش‌ها در حوزه تاریخ معاصر، نشان‌دهنده گسست پایان‌نامه‌های تولیدی از تحولات یک‌صدساله اخیر را به همراه داشته که به معنای نادیده‌گیری ۱۰۰٪ تحولات پس از ۱۳۰۰ش (پهلوی اول دوم، انقلاب اسلامی، دفاع مقدس) است. بی‌شک، خروجی این ساختار در توزیع گرایش‌ها، تولید دانش ناقص فاقد جامعیت درباره تاریخ نیشابور است.

سالشماری توأم با فترت و تراکم

کارنامه تاریخ‌پژوهش نیشابور از منظر سالشماری دربردارنده فراز و فرودهای ناپیوسته است. دهه ۱۳۵۰ ش و ۱۳۶۰ ش، نمایانگر رکود مطلق در پیوند با تحولات انقلابی و جنگ تحمیلی و متعاقباً تأثیر بر پژوهش‌های دانشگاهی مبنی بر محلی‌نگاری است. جهش نسبی در دهه ۱۳۷۰ ش (۴ پایان‌نامه، عمدتاً متمرکز در ۱۳۷۹ ش) و به‌ویژه دهه ۱۳۸۰ ش (۱۰ پایان‌نامه، با اوج در ۱۳۸۸ ش و ۱۳۸۹ ش) نشان‌دهنده تأثیر مثبت سیاست‌های توسعه کمی آموزش عالی و تأسیس مراکز دانشگاهی جدید در استان‌هاست، هرچند این رشد لزوماً با ارتقای کیفی یا تمرکز موضوعی همراه نیست. اوج بی‌سابقه کمی در دهه ۱۳۹۰ ش (۱۷ پایان‌نامه، ۶ مورد در ۱۳۹۴ ش) نیازمند تحلیل کیفی آسیب‌شناسانه است. به احتمال فراوان این تراکم، بیش از آنکه بازتابی از شکوفایی علمی مبتنی بر ضرورت‌های شناختی تاریخ نیشابور باشد، متأثر از عواملی همچون گسترش دانشگاه‌ها، تأکید بر نگارش پایان‌نامه و ضعف ساختارهای نظارتی بر کیفیت موضوعات پژوهش است. تداوم نسبی در اوایل دهه ۱۴۰۰ ش (۵ پایان‌نامه تا ۱۴۰۳ ش) نیز حاکی از تثبیت این روند کمی‌گراست. آسیب‌شناسی کیفی بر پایه این توزیع زمانی نشان می‌دهد که تولیدات پژوهشی نه بر اساس خالهای معرفتی، بلکه غالباً واکنشی به فرصت‌های مقطعی (مانند تأسیس گروه‌های آموزشی جدید، دسترسی آسان به اساتید راهنما/ مشاور خاص، یا حتی دسترسی مقطعی به برخی منابع) بوده‌اند. نتیجتاً، فقدان پیشینه پژوهشی منسجم که در آن هر پژوهش بر پایه یافته‌های پژوهش پیشین بنا شده و آن را نقد یا تکمیل نماید، مشهود است. متعاقباً نتیجه این جریان تولید انبوهی از پژوهش‌های منفرد و فاقد ارتباط طبیعی با یکدیگر شده است که تصویری متناقض ارائه می‌دهد.

ناترازی توازن مقاطع

بر پایه داده‌های پایان‌نامه‌های موردبررسی، اختلال ساختاری مشهودی در سطح توزیع تاریخ‌پژوهی دانشگاهی نیشابور مشاهده می‌شود. مبنی بر تحلیل کمی، ۹۱٫۲٪ پژوهش‌ها (۳۱ مورد) در مقطع کارشناسی‌ارشد و تنها ۸٫۸٪ (۳ مورد) در مقطع دکتری انجام شده‌اند. این عدم توازن حاکی از سه آسیب بنیادین است. ۱. غلبه قاطع کارشناسی‌ارشد: این جریان منجر به تولد انبوهی از مطالعات توصیفی و غالباً فاقد عمق نظری گردیده که عمدتاً قادر به پاسخگویی به پرسش‌های کلان تاریخ‌پژوهی نیشابور نیستند. در این راستا، عدم پایان‌نامه‌های دکتری کافی،

خلاً نظریه‌پردازی و بازخوانی انتقادی روایت‌های تاریخی را آشکار می‌سازد. ۲. گسست زنجیره پژوهشی: از آنجایی که پژوهش‌های تاریخی نیازمند تداوم و اکاوی از سطح مقدماتی (کارشناسی ارشد) تا پیشرفته (دکتری) هستند، آمار بررسی حاضر، بیانگر انقطاع این زنجیره است. ۳. چالش تبدیل دانش به دانایی: پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد عمدتاً در چارچوب الزامات آموزشی کوتاه‌مدت تعریف می‌شوند، درحالی که رساله‌های دکتری از ظرفیت تبدیل داده‌ها به الگوهای علمی برخوردار هستند. در مجموع، کمبود پژوهش‌های دکتری به معنای توقف نسبی تولید آثار عمیق و مرجع در حوزه تاریخ نیشابور است. پیامد این آسیب، تداوم وابستگی به پژوهش‌های غیربومی و به تدریج کمرنگ‌شدن توجه به نیشابور در روایت‌های کلان پژوهشی تاریخ ایران است. متعاقباً توزیع نامتوازن مقاطع پژوهشی، چرخه معیوب سطحی‌نگری نسبی را تقویت نموده و بازتعریف هویت تمدنی نیشابور را با بحران روبرو می‌سازد.

پراکندگی جغرافیایی شکننده

بررسی پایان‌نامه‌ها مبتنی بر توزیع مکانی و مؤسساتی تولیدات علمی، حاکی از آسیب‌های معناداری در پراکندگی جغرافیایی و به ویژه تمرکزگرایی شدید است. داده‌ها نشانگر غلبه مراکز کلان و حاشیه‌سازی نیشابور از سوی دو شهر تهران (با ۱۱ پایان‌نامه، معادل ۳۴,۴٪) و مشهد (با ۹ پایان‌نامه، ۲۸,۱٪) بر تولیدات تاریخ‌پژوهانه نیشابور است. این تمرکز احتمالاً نشانگر توزیع ناعادلانه امکانات پژوهشی و مؤید جریان یکسویه اطلاعات از مرکز به پیرامون است. با وجود پیشینه تمدنی نیشابور به‌عنوان یکی از کانون‌های علمی و فرهنگی، سهم دانشگاه‌های این شهر از کل پایان‌نامه‌ها، تنها به ۵ مورد (۱۵,۶٪) محدود می‌شود. این آمار حاکی از کم‌توجهی نظام‌مند به پژوهش‌های میدانی و اسنادی در خود‌بستر تاریخی رویدادهاست. از سویی، دانشگاه فردوسی مشهد، به‌عنوان دانشگاه مادر در شرق کشور و نزدیک‌ترین مرکز دانشگاهی به نیشابور، تنها در تولید ۲ پایان‌نامه حضور دارد و اثری از توجه جدی این نهاد به تاریخ نیشابور مشاهده نمی‌شود. همچنین، تولید پایان‌نامه‌هایی در لرستان، شبستر، ایرانشهر، اهواز، قم، شهرری که ارتباط اقلیمی مستقیمی با نیشابور ندارند، گویای پژوهش‌های جزیره‌ای و فاقد زنجیره علمی منسجم است. ریشه این وضعیت را می‌توان چند عامل دانست: ۱. ضعف زیرساختی و برنامه‌ای: دانشگاه نیشابور به‌عنوان متولی، ظاهراً فاقد برنامه مدون کلان‌نگر، گزینش‌های پژوهشی هدفمند و جذب پژوهشگران متخصص تاریخ نیشابور است. متعاقباً این ضعف، توان دانشگاه مذکور را

برای تبدیل شدن به قطب پژوهشی تاریخ نیشابور محدود ساخته است. ۲. کمرنگ بودن نیشابور در گفتمان تاریخ ملی: با وجود جایگاه بی‌بدیل نیشابور در تاریخ ایران، مبنی بر اطلاعات آماری مذکور تاکنون در کانون توجه اساتید راهنما، مشاور و دانشجویان دانشگاه‌های مطرح کشور در حوزه علوم انسانی قرار نگرفته است. این جریان را می‌توان ناشی از تسلط پارادایم‌های پژوهشی مرکزگرا و کم‌توجهی به تاریخ منطقه‌ای در برنامه‌ریزی‌های کلان دانشگاه‌ها و گروه‌های آموزشی تاریخ دانست. ۳. غیاب شبکه‌های علمی فرامؤسسه‌ای: تاکنون سیاست‌گذاری‌های عملیاتی جهت همکاری‌های ساختاریافته بین‌دانشگاهی (مثلاً بین دانشگاه نیشابور و دانشگاه‌های دارای گروه‌های تاریخ) صورت پذیرفته است. همچنین، کمرنگی نقش انجمن‌های علمی تخصصی تاریخ در ایجاد پیوندهای پژوهشی حول محور نیشابور، از عوامل تشدیدکننده این پراکندگی جغرافیایی شکننده است.

نتایج پژوهش

بررسی‌ها نشان داد کارنامه تاریخ‌پژوهی نیشابور، با وجود کمیت رو به رشد در دهه اخیر، با پنج آسیب مواجه است. ۱. آسیب‌های ساختاری و محتوایی در عناوین پژوهشی: تمرکز غالب پژوهش‌ها بر قرون ۳-۷ق، نیشابور را در انحصار گفتمان عصر طلایی قرار داده و با غفلت از پیشینه باستانی و تحولات معاصر، پیوستار تمدنی را دچار گسست نموده است. همچنین سلطه پژوهش سیاسی-مذهبی، تاریخ‌نگاری نیشابور را متمرکز بر نخبگان نموده و زیست‌جهان سایر اقشار و موضوعات مرتبط با آنان در حاشیه قرار گرفته است. انجماد روش‌شناختی مبنی بر رویکرد توصیف و توجه صرف به متون کلاسیک و غفلت از رهیافت‌های نوین، پژوهش‌ها را به توصیف‌های سطحی فاقد تحلیل محدود ساخته است. ۲. گرایش‌های غایب و تولید تاریخ ناقص: سلطه کمی پژوهش‌ها بر دوره اسلامی در تقابل با غیبت پژوهش در حوزه ایران باستان، روابط فرامرزی با آسیای مرکزی و تحولات معاصر (از دوره قاجار تا انقلاب اسلامی)، روایت تاریخی نیشابور را فاقد جامعیت و پیوستگی ساخته است. متعاقباً فقدان پیوستار موضوعی و تحلیل تطبیقی میان ادوار مختلف در غالب پایان‌نامه‌ها به تولید دانش منفصل انجامیده است. ۳. سالشماری توأم با فترت و تراکم: کارنامه تاریخ‌پژوهی نیشابور نشانگر ناپایداری زمانی ساختاری است، چنانکه دهه‌های ۱۳۶۰ش و ۱۳۷۰ش با غیبت مطلق، نشان‌دهنده تحولات بعد از انقلاب و تأثیر مخرب جنگ تحمیلی و بی‌ثباتی نسبی نهادی بر تاریخ‌پژوهی محلی است. در

مقابل، انفجار کمی دهه ۱۳۹۰ ش (۵۳٪ کل پژوهش‌ها) گویا متأثر از سیاست‌های توسعه‌طلبی کمی دانشگاه‌ها بوده و نه ضرورت‌های شناختی تاریخ نیشابور. ۴. ناترازی توازن مقاطع: غلبه مقطع کارشناسی‌ارشد (۹۱,۲٪) در برابر سهم اندک دکتری (۸,۸٪)، شکاف عمیق علمی را آشکار می‌سازد. این ناترازی به تولید انبوه پژوهش‌های توصیفی فاقد عمق نظری انجامیده که قادر به پاسخگویی به پرسش‌های کلان نیستند. ۵. پراکندگی جغرافیایی شکننده: غلبه مراکز کلان (تهران ۳۴,۴٪، مشهد ۲۸,۱٪) و سهم ناچیز نیشابور (۱۵,۶٪) به شکاف مرکز-پیرامون انجامیده است. از سوی دانشگاه فردوسی مشهد، حجم حداقلی به تاریخ نیشابور اختصاص یافته و تولید دانش در مراکز دوردست بی‌ارتباط (لرستان، اهواز، قم، شبستر، شهرری) به پژوهش‌های جزیره‌ای انجامیده است. مسلماً رهایی از آسیب‌های پنج‌گانه مذکور، نیازمند تحول پارادایمیک در پرسش‌ها، روش‌ها و نهادهای دانش‌ساز است تا پیوستار تمدنی نیشابور از دوره ساسانی تا دوره معاصر مبنی بر پراکندگی جغرافیایی، مقطعی و زمانی بازخوانی شود. این آسیب‌ها عمدتاً ریشه در عواملی نظیر عدم برنامه‌ریزی کلان پژوهشی برای نیشابور یا دسترسی محدود به منابع نوین و آشنایی محدود با روش‌شناسی‌های پیشرفته تاریخ‌نگاری دارد. در این بین، بی‌شک تنوع‌بخشی موضوعی باتوجه به تاریخ متأخر و معاصر، ارتقای کیفی روش‌شناسی با به‌کارگیری رویکردهای میان‌رشته‌ای، بهبود فرآیند طرح‌ریزی و توسعه زیرساخت‌های پژوهشی می‌تواند به‌مثابه اقدامات اولیه و ضروری جهت تاریخ‌پژوهی نیشابور در غالب پایان‌نامه‌های دانشگاهی، برخوردار از پیوستار تمدنی ساختاریافته، محسوب شود. سپس با عبور از تاریخ‌نگاری توصیفی و اتخاذ رویکردهای تحلیلی، نظری و میان‌رشته‌ای مبتنی بر منابع متنوع می‌توان به تولید دانشی عمیق و متوازن درباره تاریخ نیشابور دست یافت.

پی‌نوشت

۱. برای یک مطالعه درباره نیشابور پیش از تاریخ، ر.ک: (Hiebert, 2002).

۲. از جمله ویژگی‌های نیشابور که دلیل بر اهمیت این شهر در دوره باستان است، قرارگیری آتشکده آذر برزین مهر (متعلق به طبقه دهقانان) به‌عنوان یکی از سه آتشکده بزرگ و مقدس زرتشتیان در کوه‌های آن است که متعاقباً مقام و موقعیت ممتازی در دوره ساسانیان برای آن به همراه داشت. شاید به همین دلیل نیشابور خواستگاه مدعیان دینی همچون مانی بود (مؤیدثابتی، ۱۳۵۵: ۱۴، ۴۰).

۳. نیشابور تاریخی، قلمرویی گسترده‌تر از محدوده کنونی داشت و بخش عمده شهرهای مهم خراسان بزرگ را دربرمی‌گرفت. از جمله مراکز مهم این قلمرو می‌توان به طبسین، قهستان، نسا، ابیورد، ابرشهر (نیشابور امروزی)، جام (تربت جام کنونی)، باخرز، توس، زوزن (خواف امروزی) و اسفراین اشاره کرد که بیشتر این مناطق امروزه شهرستان‌های مستقلی هستند (مرشدلو، ۱۳۸۵: ۶، ۱۲). نیشابور معاصر، با مختصات جغرافیایی ۱۲' ۳۶° شمالی و ۴۷' ۵۸° شرقی و ارتفاع متوسط ۱۲۵۰ متر از سطح دریا، شهرستانی در شمال شرق ایران و استان خراسان رضوی است که در دامنه‌های جنوبی رشته‌کوه بینالود قرار دارد (لباف‌خانیک، ۱۳۹۳: ۸۸).
۴. اگرچه تمرکز قدرت در شاهنشاهی‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی زیرساخت‌های لازم برای رونق نسبی حیات شهری را در سراسر قلمرو از جمله نواحی شرقی فراهم ساخته بود، اما تداوم استقرار پایتخت‌ها در غرب قلمرو موجب شد شهرهایی نظیر نیشابور از شکوفایی چشمگیر محروم بمانند و شکوه این شهر در واقع محصول دوران اسلامی است (مرشدلو، ۱۳۸۵: ۱۶). مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، جغرافیایی و اجتماعی در کنار هم می‌توانند دلیل رونق آن را توجیه کنند (Bulliet, 2018: 119-121).
۵. به‌طور کلی، نیشابور در دوران امویان و اوایل خلافت عباسیان، اهمیت بسیار کمتری نسبت به مرو داشت. اعراب در ابتدای فتوحات، مرو را به‌عنوان پایگاه پیشروی برای فتح ماوراءالنهر و خوارزم قرار داده بودند (Bosworth, 2010).
۶. برای مطالعه بیشتر در مورد فعالیت طاهریان در نیشابور، ر.ک: (سوقندی، ۱۴۰۲).
۷. سامانیان با تکیه بر خردورزی و عصبیت ایرانی، با استقرار ثبات و امنیت در قلمرو خویش، زمینه‌ساز جذب ادیبان، دانشمندان و هنرمندان به نیشابور شدند. این دوران چنان شکوفایی داشت که خاورشناسان آن را نوعی رنسانس فرهنگی توصیف می‌کنند (کوشزاده، ۱۳۹۳: ۵۵).
۸. برای مطالعه بیشتر در رابطه با فتوحات و حضور سلجوقیان و فعالیت آنان در نیشابور، ر.ک: (Paul, 2005); حسن‌نژاد، ۱۳۸۳).
۹. در قرن چهارم هجری، مرکزیت سیاسی و موقعیت تجاری ممتاز نیشابور، توسعه آن را موجب شد. برخورداری از زمین‌های حاصلخیز و منابع آبی سرشار، به شکوفایی کشاورزی انجامید تا حدی که درآمد یک روستای نیشابور با کل درآمد مرو برابر بود و اهل آن «توانگرترین ساکنان خراسان» شناخته می‌شدند (لباف‌خانیک، ۱۳۹۳: ۸۸). برای مطالعه بیشتر درباره اوضاع کشاورزی، اقتصادی و صنایع نیشابور از قرن سوم تا پنجم هجری، ر.ک: (ثنائی، ۱۳۹۶ الف؛ پروان، ۱۳۹۳).
۱۰. در یافته‌های باستان‌شناختی، آثار متعددی با نماد صلیب -با کارکرد مذهبی و نه صرفاً تزئینی- کشف و منابع تاریخی مؤید حضور مسیحیان نستوری در نیشابور تا حد تأسیس اسقف‌نشین مستقل است. همچنین، جامعه یهودی در این منطقه فعال بود (Wilkinson, 1950: 66-67).
۱۱. برای مطالعه درباره دو گرایش حنفی و شافعی در نیشابور قرون میانه، ر.ک: (Bulliet, 1972: 28-46); (Widigdo, 2017: 435-455).

۱۲. زلزله از دوره باستان یکی از بلاهای تکرار شونده در نیشابور بود. با این حال، اولین گزارش دقیق از وقوع زلزله در نیشابور مربوط به ۱۸ شعبان ۲۴۲ق و سپس ۵۴۰ق، ۰۵عق، ۴۹عق، ۶۹عق، ۷۹۱ق، ۸۰۸ق، ۱۰۸۴ق است (Melville, 1980: 116).

۱۳. یکی از غلامان سلطان سنجر سلجوقی و بنیانگذار آل مؤید (۵۴۸-۵۵۹ق) بود که بر مناطقی از خراسان فرمانروایی کردند و مرکز حکومتشان شهر نیشابور بود و کشمش‌هایی با سلجوقیان و خوارزمشاهیان داشتند (مرسلپور، ۱۳۹۷: ۶۱-۶۶).

۱۴. در ۶۱۸ق، طغاجار نوین (داماد چنگیز) طی غارت نیشابور توسط مردم کشته شد. با آگاهی از هویت او، نیشابوریان به رهبری شرف‌الدین امیر مجلس متحد شدند. تولی‌خان (پسر چنگیز) مأمور نابودی کامل شهر شد. پس از چند روز نبرد و تلفات گسترده، هیئت نیشابور به سرکردگی قاضی خراسان، رکن‌الدین مغیسی، اظهار اطاعت کردند، اما تولی‌خان و مغولان دیوارها را شکستند و کشتار کردند. سپس همسر طغاجار با سوارانش وارد شد و طی چهار روز، مردم و حیوانات را قتل‌عام و سازه‌ها را نابود کردند. پس شهر را آب‌بسته و در آن جو کاشتند (زنگنه، ۱۳۷۶: ۱۵۷-۱۵۸؛ ناشناس، ۱۳۸۸: ۱۹۸؛ Ara, 2011: 67).

۱۵. عبدالله بن طاهر (۲۱۳-۲۳۰ق)، مرکز فرمانروایی خویش را در شادیاخ قرار داد. این کانون حکمرانی که در فاصله‌ای اندک (بیش از دو کیلومتر) در غرب نیشابور کهن واقع شده بود، در ابتدا کارکردی نظامی داشت. با این حال، سریعاً به کانونی سیاسی-اداری با شاخصه‌های شهری ارتقا یافت و با احداث بارویی مستحکم، محصور گردید و در مدتی کوتاه، فرآیند شهری شدن را به سرعت پیمود (Rante, 2016).

۱۶. نیشابور امروزی پس از این زلزله به فرمان شاهرخ تیموری در شمال غربی شادیاخ بنا نهاده شد و امرای تیموری تا حد ممکن در آبادانی آن کوشیدند، چنانکه مسجد جامع این شهر در زمان سلطان حسین بایقرا توسط پهلوان علی کرخی ساخته شد (مافی، ۱۳۷۲: ۳۷۲).

۱۷. در این هنگام، نیشابور از لحاظ اقتصادی، عمرانی و اجتماعی نسبت به سایر شهرها در سیر نزولی قرار داشت (فرستاده، ۱۳۹۲: ۱۲۸).

۱۸. در دوره قاجار، سیاست‌های حکومتی در زمینه توسعه شهری با کاستی‌های جدی مواجه بود. به عنوان مثال، فیروزه نیشابور که می‌توانست به عنوان محرکی برای رشد اقتصادی منطقه عمل کند، به سبب منفعت‌طلبی کارگزاران دولتی، مدیریت ناکارآمد در استخراج معادن و غفلت از پیشرفت‌های علمی در دانش معدن‌کاری و فناوری‌های مرتبط، مورد بی‌توجهی قرار گرفت (بنکدار، ۱۳۹۷: ۱).

۱۹. تاریخ و تمدن ملل اسلامی: ۹ پایان‌نامه، تاریخ ایران بعد از اسلام: ۱۱ پایان‌نامه، تاریخ تشیع: ۹ پایان‌نامه، تاریخ اسلام: ۳ پایان‌نامه، اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه‌شناسی: ۱ پایان‌نامه، تاریخ عمومی جهان: ۱ پایان‌نامه، تاریخ ایران باستان: ۰ پایان‌نامه، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز: ۰ پایان‌نامه، تاریخ انقلاب اسلامی: ۰ پایان‌نامه.

منابع و مطالعات

- آئینی، بخشعلی. (۱۳۹۷). «بررسی و آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد رشته مدیریت آموزشی در دانشگاه کردستان». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- آهنگران، امیر. (۱۳۹۷). «کرامیان و تحولات سیاسی و اجتماعی نیشابور در قرون میانه». پژوهشنامه خراسان بزرگ. (شماره ۳۲). ۱-۱۴.
- احمدیان دلاویز، حسن. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی شیوه مسئله‌پردازی در پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد (بررسی موردی صد عنوان مسئله پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد در گروه الهیات و معارف اسلامی)». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- احمدی رمجاهی، یحیی. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی انتخاب موضوع پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها (حوزه علوم انسانی-اسلامی)». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- بختیاری، شهلا. (۱۳۸۶). «نیشابور و پایگاه علمی آن از منظر یاقوت حموی مطالعه موردی سده‌های چهارم تا ششم هجری». تاریخ اسلام. (شماره ۳۱)، ۲۶-۵.
- بدری، روح‌الله. (۱۳۹۰). «نیشابور در قرن‌های سوم و چهارم هجری». مسکویه. (شماره ۱۸)، ۴۱-۶۷.
- بنکدار، سید مسعود. (۱۳۹۷). «کارکرد اقتصادی معادن فیروزه نیشابور در دوره قاجار». پژوهشنامه خراسان بزرگ. (شماره ۳۱)، ۱-۱۵.
- بهمنی، اکبر. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی روش‌شناسی تحقیق و یافته‌های پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد رشته مدیریت دولتی». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- پروان، بیژن. (۱۳۹۳). «بررسی اقتصاد نیشابور در قرون ۴ و ۵ هجری». تاریخ پژوهی. (شماره ۵۹)، ۴۵-۵۴.

- پیرانی‌شال، علی. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی عنوان پایان‌نامه‌های رشته زبان و ادبیات عربی مطالعه موردی (سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۶)». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- ثنائی، حمیدرضا. (۱۳۹۶ الف). «کشاورزی در ولایت نیشابور از برآمدن طاهریان تا یورش مغولان». پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران. (شماره ۱۱)، ۶۷-۸۲.
- ثنائی، حمیدرضا. (۱۳۹۶ ب). «صنایع عمده نیشابور در سده‌های ۳ تا ۹/ تا ۱۲ م بر پایه داده‌های باستان‌شناختی و منابع مکتوب». پژوهش‌های تاریخی. (شماره ۳۶)، ۱۹۵-۲۱۷.
- حسنعلیان، سمیه. (۱۳۹۱). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه اصفهان در نیم‌قرن فعالیت از سال تأسیس در سال ۱۳۴۱ تا پایان سال ۱۳۹۱». بحوث فی اللغة العربیه. (شماره ۸)، ۴۳-۶۶.
- حسن‌نژاد، حسین. (۱۳۸۳). «نیشابور در دوره سلجوقیان». تاریخ‌پژوهی. (شماره ۱۹)، ۲۵-۵۰.
- خسرونژاد، مرتضی. (۱۳۹۸). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد دانشجویان ادبیات کودک بررسی کاستی‌ها و خطاهای رایج». مطالعات ادبیات کودک. (شماره ۱۹)، ۲۳-۵۶.
- خیراندیش، عبدالرسول. (۱۳۷۵). «نیشابور در فاصله سال‌های ۶۳۳-۵۳۶ هجری». فرهنگ. (شماره ۱۹)، ۱۰۲-۸۵.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۳). «تاریخ تشیع در نیشابور (از آغاز تا پایان قرن چهارم هجری)». تاریخ اسلام در آینه پژوهش. (شماره ۴)، ۷۵-۱۰۲.
- رحمانی، امیر. (۱۳۹۲). «شهر نیشابور در گذر زمان (عصر قدیم و جدید)». پژوهشنامه خراسان بزرگ. (شماره ۱۰)، ۲۳-۳۳.
- رحمتی، محسن. (۱۳۹۲). «تأثیر سلجوقیان بر اوضاع تجاری-بازرگانی نیشابور». تاریخ اسلام. (شماره ۵۵)، ۱۵۱-۱۷۴.
- رضانژاد یزدی، الهه. (۱۳۹۹). «بررسی راه‌ها و رباط‌های نیشابور پس از اسلام تا حمله مغول بر اساس منابع تاریخی و سفرنامه‌ها (قرن ۱ تا ۶ هجری)». تاریخ. (شماره ۵۷)، ۲۳۷-۲۵۸.
- رفعتی‌اصل، سید مهدی. (۱۴۰۲). در مقاله «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد رشته آماد و پشتیبانی دانشگاه جامع علوم انتظامی امین». اندیشه آماد. (شماره ۸۷)، ۳۱-۵۹.

- زنگنه، ابراهیم. (۱۳۷۶). «شهرستان نیشابور و مهم‌ترین وقایع تاریخی آن معرفی و نقد». مشکوه. (شماره ۵۴-۵۵)، ۱۴۶-۱۶۸.
- ستار، حسین. (۱۳۹۹). «نقش نیشابور در شکل‌گیری شخصیت علمی و تدوین آثار شیخ صدوق». تاریخ و فرهنگ. (شماره ۱۰۵)، ۱۰-۳۵.
- سوقندی، محمدرضا. (۱۴۰۲). «بررسی عوامل مؤثر در رشد اقتصاد نیشابور در عصر طاهریان». تاریخ اسلام. (شماره ۹۴)، ۷-۳۰.
- شرفی، احمدرضا. (۱۳۸۹). «حوزه حدیثی نیشابور از ابتدا تا اوایل قرن هفتم هجری». علوم حدیث. (شماره ۵۷)، ۲۱۱-۲۳۵.
- لباف‌خانیکی، میثم. (۱۳۹۱). «برهم‌کنش‌های سیاسی اقتصادی شهر نیشابور با زیستگاه‌های اقماری‌اش در دوره ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی. (شماره ۴)، ۱۷۵-۲۰۲.
- لباف‌خانیکی، میثم. (۱۳۹۳). «تأثیرات متقابل نیشابور و راه ابریشم در دوره ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی. (شماره ۱)، ۸۷-۹۸.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۱). «آسیب‌شناسی کمی پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش‌یافته با تکیه بر نسخ خطی». پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی. (شماره ۲)، ۵-۳۵.
- لعل شاطری، مصطفی. (۱۴۰۲). «آسیب‌شناسی کمی پایان‌نامه‌های دانشگاهی نگارش‌یافته با تکیه بر کتاب‌های چاپ سنگی (۱۴۰۱-۱۳۵۴ش)». کتابداری و اطلاع‌رسانی. (شماره ۱۰۲)، ۸۵-۶۷.
- صادقی‌سمرجانی، حسن. (۱۳۹۹). «تبیین روند گسترش تشیع نیشابور در قرون اول و دوم هجری». کتیبه میراث شیعه. (شماره ۳)، ۸۹-۱۱۴.
- غلامی‌نژاد، محمدعلی. (۱۳۸۶). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های زبان و ادبیات فارسی». پژوهش‌های ادب عرفانی. (شماره ۱)، ۱۸۱-۱۹۲.
- غیبی، ولی. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های علوم اسلامی در حوزه‌های علمیه ضعف‌آشنایی با زبان علمی متداول». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- فرستاده، راضیه. (۱۳۹۲). «بررسی تطبیقی اوضاع اقتصادی-اجتماعی شهرهای نیشابور و تربت‌جام در دوره تیموریان». مطالعات فرهنگی اجتماعی خراسان. (شماره ۲۸)، ۱۱۵-۱۳۲.

- کرمی، چیاکو. (۱۳۹۸). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های رشته زبان و ادبیات عربی دانشگاه کردستان از سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۳۹۶». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. کردستان: دانشگاه کردستان.
- کریمی سلطانی، پیمان. (۱۳۹۷). «تحول پژوهش‌های جغرافیایی و آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های گرایش ژئومورفولوژی». اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- کاظم‌بیگی، محمدعلی. (۱۳۸۹). «سامانیان و تقبای حسینی نیشابور». تاریخ و فرهنگ. (شماره ۸۴)، ۳۹-۶۶.
- کوشزاده، فاطمه. (۱۳۹۳). «جایگاه آموزش و فضاهای آموزشی در عصر شکوفایی خراسان بزرگ (دوره سامانی) با تأکید بر شهر نیشابور». پژوهشنامه خراسان بزرگ. (شماره ۱۷)، ۴۱-۵۸.
- گراوند، علی. (۱۳۹۱). «تحلیل منازعات مذهبی نیشابور در عهد سلجوقیان». پژوهش در تاریخ. (شماره ۹)، ۷۲-۵۳.
- گرایلی، فریدون. (۱۳۷۴). نیشابور شهر فیروزه. بی‌جا: خاوران.
- مافی، عزت‌الله. (۱۳۷۲). «جغرافیای تاریخی نیشابور». جستارهای نوین ادبی. (شماره ۱۰۱)، ۳۶۰-۳۸۲.
- محموظی، سمیه. (۱۳۹۳). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های کارشناسی‌ارشد دانشکده علوم و فنون قرآن تهران از حیث موضوع، روش و محتوا». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. تهران: دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
- مرسلپور، محسن. (۱۳۹۷). «واکاوی فراز و فرود قدرت سیاسی ملوک نیشابور (۵۸۳-۵۴۱ق)». پژوهشنامه خراسان بزرگ. (شماره ۳۲)، ۷۰-۵۹.
- مرشدلو، جواد. (۱۳۸۵). «موقعیت جغرافیایی و سرنوشت تاریخی شهرها: بررسی تحول تاریخی موقعیت نیشابور با تکیه بر نقش عامل جغرافیا». تاریخ پژوهی. (شماره ۲۶-۲۷)، ۳۴-۵.
- مسعودی، امید علی. (۱۳۹۱). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های علوم ارتباطات در ایران». کتاب ماه علوم اجتماعی. (شماره ۵۷)، ۳۰-۲۷.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۴۷). «نیشابور مرکز خراسان قدیم‌ترین پایگاه علوم اسلامی در ایران». مطالعات اسلامی. (شماره ۱)، ۲۲۶-۱۸۲.

- مؤیدثابتی، سید علی. (۱۳۵۵). *تاریخ نیشابور*. تهران: انجمن آثار ملی.
- ناشناس. (۱۳۸۸). «نیشابور». *پاژ*. (شماره ۵)، ۱۸۹-۲۱۴.
- نویدفر، محمد. (۱۴۰۰). «مالی شیخ صدوق، منشوری اعتقادی-اخلاقی برای شیعیان نیشابور». *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. (شماره ۴۵)، ۱۳۱-۱۵۰.
- ولدبگی، جهانگیر. (۱۳۹۷). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های دانشجویان کارشناسی ارشد الهیات گرایش فقه امام شافعی دانشگاه کردستان». *اولین همایش ملی آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌ها و رساله‌های حوزه علوم انسانی*. تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی.
- Ara, Aniba Israt. (2011). *Chinggis Khan And His Conquest Of Khorasan: Causes And Consequences*. Kuala Lumpur: International Islamic University Malaysia.
- Bosworth, Clifford Edmund. (2010). "NISHAPUR i. Historical Geography and History to the Beginning of the 20th Century". *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <https://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-i/>
- Bulliet, Richard. (1972). *The patricians of Nishapur; a study in medieval Islamic social history*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bulliet, Richard. (2018). "Why Nishapur?". *Eurasian Studies*. (vol 16), 100-123.
- Paul, Jurgen. (2005). "The Seljuq conquest(s) of Nishapur: A reappraisal". *Iranian Studies*. (vol 38), 575-585.
- Hiebert, Fredrik. (2002). "Prehistoric Nishapur and the frontier between Central Asia and Iran". *Iranica Antiqua*. (vol 37), 113-149.
- Laleh, Haedeh. (2015). "Le paysage urbain de Nishapur". *Greater Khorasan: History, Geography, Archaeology and Material Culture*. Berlin & Munich & Boston: Walter de Gruyter.
- Melchert, Christopher. (2001). "Sufis and Competing Movements in Nishapur". *Iran*. (vol 39), 237-247.
- Melville, Charles. (1980). "Earthquakes in the history of Nishapur". *Iran*. (vol 18), 103-120.
- Rante, Rocco. (2016). "NISHAPUR vi. Archeology". *Encyclopædia Iranica*, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/nishapur-06-archeology>
- Rtveladze, Edvard Vasilevich. (2009). *Civilizations, States and Cultures of Central Asia*. Tashkent: University of World Economy and Diplomacy.

Sohaira, Siddiqui. (2019). "Politics, Patronage, and Scholarship in Nishapur". *Law and Politics under the Abbasids*. Cambridge University Press.

Wilkinson, Charles Kyrle. (1950). "Life in Early Nishapur". *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. (vol 9), 60-72.

Wilkinson, Charles Kyrle. (1986). *Nishapur: Some Early Islamic Buildings and Their Decoration*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Widigdo, Mohammad Syifa Amin. (2017). "Nīshāpūrī Scholars in The Formation of Sunnī Scholarship in The Eleventh C